T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

MÜSLÜMAN SEYYAHLARA GÖRE KUDÜS

(NÂSIR-I HÜSREV, İBN BATTÛTA, EVLİYA ÇELEBİ VE ŞİBLÎ NU'MÂNÎ ÖRNEĞİ)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Behiye YILDIRIM

BURSA- 2023

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

MÜSLÜMAN SEYYAHLARA GÖRE KUDÜS

(NÂSIR-I HÜSREV, İBN BATTÛTA, EVLİYA ÇELEBİ VE ŞİBLÎ NU'MÂNÎ ÖRNEĞİ)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Behiye YILDIRIM

Danışman:

Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ

BURSA -2023

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 702022020 numaralı Behiye Yıldırım'ın hazırladığı **"Müslüman Seyyahlara Göre Kudüs (Nâsır-ı Hüsrev, İbn Battûta, Evliya Çelebi ve Şiblî Nu'mânî Örneği)"** konulu Yüksek Lisans Tezi Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 15.03.2023 günü 13.00-14.30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Saadet MAYDAER
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Abdullah ÇAKMAK
Afyon Kocatepe Üniversitesi

…./…../2023

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı/Konusu: **"Müslüman Seyyahlara Göre Kudüs (Nâsır-ı Hüsrev, İbn Battûta, Evliya Çelebi ve Şiblî Nu'mânî Örneği)".**
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 106 sayfalık kısmına ilişkin, 06/02/2023 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin) aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %7'dir.
Uygulanan filtrelemeler:
1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç/dahil
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç
Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
Gereğini saygılarımla arz ederim

07/02/2023

Adı Soyadı:	Behiye YILDIRIM
Öğrenci No:	702022020
Anabilim Dalı:	İslâm Tarihi ve Sanatları
Programı:	Yüksek Lisans
Statüsü:	☒ Y. Lisans ☐ Doktora

Danışman
Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ

07/02/2023

YEMİN METNİ

Adı Soyadı	**: Behiye Yıldırım**
Öğrenci No	**: 702022020**
Anabilim Dalı	**: İslam Tarihi ve Sanatları**
Programı	**: İslam Tarihi**
Statüsü	**: Yüksek Lisans**
Danışman	**: Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ**

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum **"Müslüman Seyyahlara Göre Kudüs (Nâsır-ı Hüsrev, İbn Battûta, Evliya Çelebi ve Şiblî Nu'mânî Örneği)"** başlıklı çalışmamın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

07/02/2023

Behiye YILDIRIM

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	**: Behiye YILDIRIM**
Üniversite	**: Bursa Uludağ Üniversitesi**
Enstitüsü	**: Sosyal Bilimler Enstitüsü**
Anabilim Dalı	**: İslam Tarihi ve Sanatları**
Bilim Dalı	**: İslam Tarihi**
Tezin Niteliği	**: Yüksek Lisans Tezi**
Mezuniyet Tarihi	**: ……/ ……/ 20….**
Tez Danışmanı	**Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ**

Müslüman Seyyahlara Göre Kudüs

(Nâsır-ı Hüsrev, İbn Battûta, Evliya Çelebi ve Şiblî Nu‘mânî Örneği)

Bu çalışmada, farklı yüzyıllarda Kudüs’e giden Nâsır-ı Hüsrev, İbn Battûta, Evliya Çelebi ve Şiblî Nu‘mânî gibi Müslüman seyyahların ziyaret ettiği şehirlerden biri olan Kudüs’ün siyasî, idarî, sosyal-kültürel ve fizikî yapısı seyahat anlatılarından hareketle incelenmiştir. Seyyahların Kudüs izlenimleri bahsi geçen açılardan değerlendirilmiş, farklılık arz eden bilgiler mukayese edilerek belirtilmiştir. Seyyahlar, Kudüs’e bütüncül bir anlatımla yaklaşmaya çalışsa da şehrin dinî mahiyeti diğer alanları gölgede bırakmış, anlatıların büyük bir kısmı Mescid-i Aksâ ve içerisindeki yapılara odaklanmıştır. Müslüman seyyahların zihin dünyasında Kudüs, Müslüman yöneticiler tarafından himaye edilen İslam’ın üç mukaddes şehrinden biri olarak durmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Seyahatnâme, Kudüs, Mescid-i Aksâ, Kubbetü’s-Sahra

ABSTRACT

Name and Surname	**: Behiye YILDIRIM**
University	**: Bursa Uludag University**
Institution	**: Social Science Institution**
Field	**: Islamic History and Arts**
Branch	**: Islamic History**
Degree Awarded	**: Master**
Degree Date	**: ……/ ……/ 20….**
Supervisor	**Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ**

According to Muslim Travelers, Jerusalem

(The Case of Nasır-ı Hüsrev, Ibn Battuta, Evliya Celebi and Sibli Numani)

In this study, the political, administrative, social-cultural and physical structure of Jerusalem, which is one of the cities visited by Muslim travelers such as Nâsır-ı Hüsrev, İbn Battûta, Evliya Celebi and Siblî Nu'mânî, who went to Jerusalem in different centuries, was examined based on travel narratives. The travelers' impressions of Jerusalem were evaluated from the aforementioned aspects, and the different information was compared and stated. Although the travelers tried to approach Jerusalem with a holistic approach, the religious nature of the city overshadowed other areas, and most of the narratives focused on the Masjid al-Aqsa and the structures in it. In the minds of Muslim travelers, Jerusalem stands as one of the three holy cities of Islam, which is protected by Muslim rulers.

Keywords: Travelogue, Jerusalem, Masjid al-Aqsa, Kubbetu’s-Sahra

ÖNSÖZ

Yaratılıştan itibaren kendi yaşadığı alanla sınırlı kalmadan, dünyanın başka bölgelerini merak ederek keşfetmeye çalışan, bu uğurda yollara düşen ve seyyah olarak vasıflandırılan kişiler bulunmuştur. Seyyahlar, bahsi geçen merak duygusunun peşine takılarak ulaşım vasıtalarının son derece sınırlı ve yolculuk etmenin meşakkatli olduğu dönemlerde gezginliği kendilerine iş edinmişlerdir. Öyle ki seyahat, herhangi bir iletişim vasıtasının bulunmadığı dönemlerde bizzat seyyahın ve onun nezdinde yaşadığı toplumun kendileri dışındaki âlemle bağlantısını kuran, farklı coğrafyaların, toplumların ve mekânların bilgisine vâkıf olmaya yarayan, insan muhayyilelerindeki ve davranışlarındaki tekdüzeliği gideren güçlü bir ameliyedir.

Seyyahlar gezip gördüğü yerlerle ilgili bilgiler vermişlerdir. Onların kaleme aldığı metinler geçmişi konu edinmesi bakımından tarihî değer taşımaktadır. Seyahatnâmeler, tarihî belgelerin aydınlatamadığı yönleri açığa çıkarması ve eksik kalan noktaları tekemmül etmesi bakımından tarih disiplini nezdinde, mütemadiyen başvurulan vazgeçilmez bir kaynak hükmündedir. Doğrudan gözleme dayalı bir tür olması seyahatnâmelerin değerini ziyadeleştirip müspet bir fayda sağlarken, bununla birlikte seyyahın öznel bakış açılarını ihtiva etmesi eleştirel yaklaşımı ve diğer vesikalarla mukayeseyi gerekli kılmaktadır.

Nâsır-ı Hüsrev, İbn Battûta, Evliya Çelebi ve Şiblî Nu‘mânî kendi yaşadıkları zamanlarda bilinen dünyanın muhtelif bölgelerine seyahat etmişlerdir. Onların gezileri sonucunda kaleme aldıkları eserleri dünyanın çeşitli bölgeleri, şehirleri ve insanları hakkında detaylı bilgiler ihtiva etmektedir. Yukarıda zikredilen seyyahların ziyaret ettiği şehirlerden biri de Müslümanlar açısından mukaddes kabul edilen Kudüs’tür. Seyyahların anlatıları, Kudüs’ün ilgili yüzyıllardaki idarî, tarihî ve sosyo-kültürel yapısı hakkında birinci elden bilgiler sunmaktadır.

Müslüman Seyyahlara Göre Kudüs (Nâsır-ı Hüsrev, İbn Battûta, Evliya Çelebi ve Şiblî Nu‘mânî Örneği) başlıklı yüksek lisans tez çalışmamız, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte öncelikle insanî ve kadîm bir eylem olan seyahat kavramı ele alınmış, ardından son yıllarda araştırmalarda sıklıkla tercih edilen bir tür olan seyahatnâmelerin kaynak değeri incelenmiştir. Bununla birlikte Kudüs’ün tarihî arka planı özet bir şekilde aktarılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde, Kudüs'ün siyasî, idarî, sosyo-kültürel ve iktisadî durumu Nâsır-ı Hüsrev, İbn Battûta, Evliya Çelebi ve Şiblî Nu'mânî'nin Kudüs izlenimlerinden hareketle ele alınmıştır. Seyyahların ilgili konulara ilişkin naklettikleri bilgiler, karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiş ve gerekli hususlarda birbiriyle desteklenmiştir. Bununla birlikte çalışma boyunca kronolojik açıdan Kudüs'ü ilk ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev'in anlatısı öncelenmiş ancak diğer seyyahların aktardığı bilgilerin yoğunluğunun fazla olduğu durumlarda da onların izlenimlerine ağırlık verilmiştir.

Bu çalışmanın ana kısmını oluşturan ikinci bölümde, Kudüs'teki fizikî yapılara odaklanılmıştır. Kudüs, kutsallığıyla temayüz eden bir şehir olması sebebiyle seyyahların anlatısındaki Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler açısından dinî önemi bulunan yapılara ve mekânlara birinci bölümde takip edilen yöntem çerçevesinde yaklaşılmıştır. Dinî yapıların öncelendiği bu bölümde seyyahların zikrettiği eğitim-öğretim kurumları ve kamuya açık yapılar da tespit edilerek incelenmeye çalışılmıştır.

Tez konusunun belirlenmesi aşamasından itibaren süreç boyunca ilgilerini esirgemeyen kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ'a şükranlarımı sunar, eğitim hayatım boyunca desteklerini göstermekten geri durmayan aileme ve arkadaşlarıma da teşekkürü bir borç bilirim.

Behiye YILDIRIM

Bursa-2023

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ ONAY SAYFASI ..... **iii**
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **iv**
YEMİN METNİ ..... **v**
ÖZET ..... **vi**
ABSTRACT ..... **vii**
ÖNSÖZ ..... **viii**
İÇİNDEKİLER ..... **x**
KISALTMALAR ..... **xii**
GİRİŞ **1**
I-ARAŞTIRMANIN KONUSU **1**
II-ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI **1**
III-SEYAHAT KAVRAMI VE SEYAHATNÂMELERİN KAYNAK DEĞERİ **10**
IV-KUDÜS İSMİ VE ŞEHRİN COĞRAFÎ DURUMU **22**
V-KUDÜS'ÜN TARİHİ ARKA PLANI **23**
A-İslam Öncesi 24
B-İslamî Dönem 26

BİRİNCİ BÖLÜM

SEYYAHLAR VE KUDÜS

A-Siyasî-İdarî Durum **30**
B-Sosyal ve Kültürel Durum **36**
1-Demografik Yapı 36
a-Nüfusu 36
b-Mahalleler 37
2-Dinî Durum 38
a-Müslümanlar 38
b-Gayrimüslimler 40
3-Gündelik Hayat 43
4-Vakıflar ve Hayrî Hizmetler 46
C-İktisadî Durum 49

İKİNCİ BÖLÜM

KUDÜS'TE FİZİKÎ YAPI

I-DİNÎ YAPILAR **53**
A-Müslümanlara Ait Dinî Yapılar 53
1-Mescid-i Aksâ 54
2-Diğer Camiler ve Mescitler: 59

a-Kıble Mescidi: 60
b-Sahratullah Mescidi: 62
c-Hz. Dâvud Camii: 68
d-Hz. Ömer Camii: 69
e-Malikî Camii (Mescidi): 70
f-Hanbelî Mescidi: 70
g-Hz. İbrahim Halilullah Camii: 70
h-Cavliyye Camii: 71
i-Hz. Osman Camii: 71
B-Gayrimüslimlere Ait Dinî Yapılar: Havra ve Kiliseler 72
1-Kamâme Kilisesi: 73
2-Hayhun Kilisesi: 77
3-Batûs Kilisesi: 78
4-Ermeni Kefereleri Manastırı: 78
5-Ermeni Avratları Manastırı: 78
6-Beytüllahm Kilisesi: 79
7-Mühr-i İlyas Kilisesi: 79
C-Diğer Dinî Mekânlar: Zeytin Dağı Ziyaret Mekanları 79
II-EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI 82
A-Medreseler 83
B-Mektepler 85
C-Kütüphaneler 86
III-KAMUYA AÇIK YAPILAR 87
1-Çarşılar 87
2-İmaretler 88
3-Sebiller 90
4-Hamamlar 92
SONUÇ 93
KAYNAKÇA 95

KISALTMALAR

a.s	: Aleyhisselâm
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
ö.	: Ölüm tarihi
r.a	: Radıyallâhu anh
s.a.v	: Sallâllâhu aleyhi ve sellem
thk.	: Tahkik
vb.	: Ve benzeri
v.dğr.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

I-ARAŞTIRMANIN KONUSU

Seyahatnâmeler tarihî, edebî, coğrafî, sosyolojik, kültürel vb. konularda başvurulan önemli kaynaklardan biridir. Nitekim seyahatnâmeleri konu edinen çok sayıda yerli ve yabancı çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda genellikle bir şehrin veya bir bölgenin tarihi incelenmekle birlikte bir kavramın veya herhangi bir olgunun değerlendirildiği de görülmektedir.[1] Benzer şekilde Kudüs şehri de seyahatnâmeler üzerinden çeşitli konular bağlamında ele alınmıştır. Ancak şehir, tarihî bakış açısıyla müstakil bir şekilde *Sefernâme, İbn Battûta Seyahatnâmesi, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* ve *Anadolu-Suriye-Mısır Seyahatnâmesi* üzerinden incelenmemiştir. Dolayısıyla bu tez çalışması, farklı yüzyıllarda Kudüs'ü ziyaret eden seyyahların izlenimlerini konu edinmekte ve şehrin siyasî-idarî, sosyo-kültürel ve fizikî yapısını incelemeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışma kapsamında Nâsır-ı Hüsrev, İbn Battûta, Evliya Çelebi ve Şiblî Nu'mânî gibi seyyahların Kudüs izlenimleri karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda tespit edilen eksik kısımlar, bahsi geçen seyahat izlenimleriyle tamamlanmaya, farklı görülen bilgiler de tarihsel kronoloji dikkate alınarak belirtilmeye gayret gösterilmiştir.

II-ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışma kapsamında istifade edilen kaynakların birincisi, Ebû Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî (ö. 465/ 1073 sonrası) künyeli Nâsır-ı Hüsrev'in *Sefernâmesi*'dir. İsmâilî filozof, şair, âlim ve seyyah vasıflarıyla temayüz etmiş bir şahsiyet olan Nâsır, bugünkü Tacikistan'ın Kubâdiyân kasabasında varlıklı bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. Bununla birlikte onun ilmî temâyülünün diğer vasıflarının üzerinde olduğu ifade edilebilir. Nitekim kendisi de eserlerinde tahsil etmediği hiçbir

[1]Şu çalışmalar örnek verilebilir; Martin van Bruinessen, Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de* çev. Tansel Güney (İletişim Yayınları, 2003); M. Esat Çetin, *İbn Battûta Seyahatnamesi'nde Uluslararası Ticarete Konu Olan Mallar ve Seyahatnamede Geçen Para Birimleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Oğuzhan Dönmez, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre İmâret Müessesesi* (İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Ayşe Türkhan, *Arap Seyahatnamelerinde Osmanlı İstanbul'u ve Türkler: İbrahim el-Hıyârî Seyahatnamesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021); M. Esat Çetin, *İbn Battûta Seyahatnamesi'nde Uluslararası Ticarete Konu Olan Mallar ve Seyahatnamede Geçen Para Birimleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

ilmin kalmadığını belirtmektedir. Nâsır, gördüğü bir rüyanın etkisiyle Mekke'ye gitmeye karar vererek 1045 yılında başlayıp 1052 yılında nihayete erecek olan seyahatine Ebû Saîd ve Hintli hizmetkârı ile başlamıştır.[2] Hakkında İsmâilî düşünceleri yaymak için çabalayan bir misyona sahip olduğu düşünceleri bulunsa da yolculukları esnasında gördüklerini kaydettiği ve bu çalışmada kaynak olarak istifade edilen *Sefernâme*'si bahsi geçen düşünceleri ihtiva etmemektedir. Nâsır-ı Hüsrev, Nîşâbur, Damgan, Simnân, Kazvin ve Şemîran şehirlerini geçerek Tebriz'e ulaşmıştır. Hoy, Ahlat, Bitlis, Meyyâfârikin ve Âmid üzerinden Harran'a, oradan da Suriye, Filistin güzergâhı ile Mekke'ye gelmiş ve böylece ilk haccını gerçekleştirmiştir. Dönüş yolunda Kahire'ye uğramış, tekrar Hicaz coğrafyasına yönelerek Yemâme üzerinden Güney Irak'a ve İran'a nihayetinde Belh'e dönmüştür.[3]

Sefernâme, Ortaçağ İslam dünyasındaki şehirlere, bölgelere ve buraların sosyal kültürel manzaralarına dair önemli bilgiler sunmaktadır.[4] Nâsır'ın seyahate çıktıktan bir yıl sonra Kudüs'ü ziyaret ederek şehir hakkında kaydettiği malumatlar bu çalışma açısından önemlidir. Ancak Nâsır'ın aktardığı bilgiler, diğer üç seyyahın izlenimleriyle karşılaştırıldığında nispeten özet mahiyetinde kalmaktadır. Nâsır da anlatısının merkezine diğer seyyahlarda olduğu gibi Mescid-i Aksâ içerisindeki Kıble Mescidi, Kubbetü's-Sahra, Hıristiyanların Kamâme Kilisesi, Selvân Suyu ve Cehennem Deresi gibi mekânları almıştır. Şehirdeki diğer Müslüman ve gayrimüslim mekânları *Sefernâme*'de görünür değildir. Şehrin siyasî-idarî yapısı, eğitim-öğretim kurumları, kamuya açık yapılar ve ziyaret yerleri Nâsır'ın detaylandırmadığı alanlardır. Bu durum, Nâsır-ı Hüsrev'in diğer seyyahlarla arasındaki zaman farkından kaynaklanabilir. Zira asırlar içerisinde Müslümanlar Kudüs'te yeni eserler inşa ederek şehrin silüetini etkilemişlerdir. Her halükârda Fatımîlerin yönetimindeki Kudüs'ün temel görünümünü tahayyül etmek açısından Nâsır'ın Kudüs izlenimleri önemlidir.

---

2 Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/395.

3 Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", 396.

4 Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", 397.

Nâsır eserinin sonunda gezileri boyunca gözlemlediği ve duyduğu her şeyi tarafsız bir şekilde aktardığını beyan etmiş, yanlış bilgilerin veya inanılması güç anlatıların kendi uydurduğu malumatlar olmadığını da belirtmiştir.[5]

Tez kapsamında müracaat edilen bir diğer kaynak ise Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî (ö.770/1368-69), tarafından kaleme alınan *Tuḥfetü'n-nüẓẓâr fî ġarâ'ibi'l-emṣâr ve ʿacâ'ibi'l-esfâr*'dır. Fas'ın Tanca şehrinde doğan İbn Battûta'nın ailesi Berberî olmakla birlikte Levâte kabilesine mensuptur ve Berka'dan Tanca'ya göç etmişlerdir. İbn Battûta, *Riḥletü İbn Baṭṭûṭa* şeklindeki meşhur kullanımıyla bilinen eseriyle Ortaçağın en büyük Müslüman seyyahıdır. Zikredilen seyahatnâme, bu çalışma kapsamında göz önünde bulundurulan bir diğer kaynaktır. Türklerin, Moğolların, Maldivlilerin hükümdarlarıyla tanışan İbn Battûta birçok ülkede kadılık makamına getirilmiş, Farsça ve Türkçe bilgisi ve yolculuklarında çeşitli siyasî tecrübeler kazanması dolayısıyla kendisine bazı diplomatik görevler verilmiştir. İbn Battûta, seyyahlığın tabiî gereği olan gezmekle kalmamış aynı zamanda çeşitli savaşlara katılmış, kimi zaman da bunlardan uzak durarak zâhidâne bir hayat yaşamıştır. 14 Haziran 1325 yılında henüz 22 yaşındayken hac görevini yerine getirmek niyetiyle seyahate çıkan İbn Battûta, doğduğu şehir olan Tanca'ya 29 sene sonra dönecektir. İki kısımdan oluşan seyahatinin 1325 ve 1349 yılları arasındaki ilk aşaması için Kuzey Afrika sahillerini takip ederek başladığı yolculuğuna sırasıyla şu ülkeler ve coğrafyalarla devam etmiştir; Mısır, Filistin, Suriye, Hicaz, Irak, İran, Yemen, Somali, Kenya, Tanzanya, Umman, Türkiye, Türkistan, Hindistan, Sri Lanka, Endonezya, Malezya, Çin, Tunus, Cezayir, Fas. 24 yıl süren yolculukların ardından Endülüs, Mali ve Nijer ülkelerine seyahat ederek tekrar Fas'a dönmüş ve böylece seyahatlerini nihayete erdirmiştir. [6]

İbn Battûta'nın Kudüs anlatısı, diğer seyyahların izlenimleriyle karşılaştırıldığında oldukça kısa bir üsluba sahiptir. İbn Battûta da diğer seyyahlar gibi Mescid-i Aksâ içerisindeki Kıble Mescidi'ne, Kubbetü's-Sahra'ya odaklanmış, bununla birlikte Müslümanlara ve gayrimüslimlere ait birkaç ziyaret mekânını birkaç cümle ile zikretmiştir. Ayrıca o Kudüs'teki ilim ve fazilet sahibi kimseleri de nakletmiştir. Ancak

---

5 Hüsrev, *Sefernâme*, 159.

6 Bkz. A. Said Aykut, "İbn Battûta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/361-368.

İbn Battûta da Nâsır gibi şehrin siyasî, idarî, dinî ve iktisadî durumundan, eğitim-öğretim kurumlarından detaylı bir şekilde bahsetmemektedir.

Çalışmada yararlanılan diğer kaynak da *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*'dir. Evliya'nın yaklaşık yarım asırlık yolculukları neticesinde pek çok şehir hakkındaki malumatlarını içeren zengin muhtevalı bir eserdir. Evliya Çelebi, gezip gördüğü yerlerle ilgili izlenimlerini kayıt altına aldığı *Seyahatnâmesi*'nde aynı zamanda hayat hikayesini de anlatmıştır. Evliya, eserindeki bilgilere göre, 25 Mart 1611'de İstanbul'da doğmuştur. Babası Saray-ı Âmire kuyumcubaşısı Derviş Mehmed Zıllî Efendi'dir. Annesi Abaza asıllı olmakla birlikte I. Ahmed devrinde saraya getirilmiş ve babası Zıllî Efendi ile evlenmiştir. Anne tarafından Melek Ahmed Paşa, Defterdarzâde Mehmed ve İpşir Mustafa Paşa ile akrabadır.[7] Melek Ahmed Paşa'nın sadrazamlığı Evliya'nın seyahatlerine müspet etkiler oluşturmuştur. Zira Evliya, Paşa'nın refakâtinde Anadolu ve Rumeli'deki birçok şehri gezme imkânı yakalamıştır.[8] Genellikle seyyah, Sadrazam Melek Ahmed Paşa ile yolculuk etmiş, onun olmadığı zamanlarda da arkadaşları ve hizmetkârları yol arkadaşı olmuştur. Yalnız başına seyahat ettiği sık rastlanmayan bir durumdur.[9] Evliya Çelebi, çok yönlü bir gezgin olmakla birlikte XVII. yüzyıl Osmanlı toplumunun eğitim görmüş aydın, hoşgörü sahibi ve açık fikirli şahsiyetlerinden biridir.[10] Ailesinin saray efradı ile yakınlığına ve bizzat kendisinin padişahla kurmuş olduğu yakın ilişkiye rağmen resmî bir görevde bulunmadığı dikkat çekmektedir. Sözgelimi paşa veya beylerbeyilik makamında olmak gibi bir çabaya girişmemiştir. Hatta kendisini zaman zaman derviş, hafız, imam, müezzin, musahip ve nedim gibi vasıflarla tanıtmış, asıl amacının seyahat etmek olduğunu vurgulamak bâbında *"dünya gezgini* ve *insan dostu"* olduğunu ifade etmiştir.[11]

Evliya Çelebi 1630 yılında İstanbul'dan başlayarak 1681'e kadar uzun seyahatler gerçekleştirmiştir. Nitekim onun amacı, Osmanlı Devleti'nin ve etrafındaki dünyanın tasvirini sunarak görüp duyduklarını kaydetmektir.[12] Seyahate çıkma sebebi de esasen

---

7 Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/529.
8 İlgürel, "Evliya Çelebi", 531.
9 Robert Dankoff, *Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı* çev. Müfit Güntay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 167.
10 Dankoff, *Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, 69.
11 Dankoff, *Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, 151.
12 Dankoff, *Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, 40.

görmüş olduğu bir rüyadır. 19 Ağustos 1630 gecesi, bahsi geçen rüyada Hz. Peygamber'in (s.a.v) elini öperken "şefaat ya Resûlullah" diyecek yerde "seyahat ya Resûlullah" demiştir. Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından şefaat, seyahat ve ziyaretle müjdelenerek onun ve ashabının duasını almış, Sa'd b. Ebû Vakkas da gezip gördüğü yerleri yazması temennisinde bulunmuştur. Evliya Çelebi, söz konusu rüyayı şeyh Abdullah Dede'ye tabir ettirdikten ve onun evvela İstanbul'u yazması yönündeki önerisinden sonra İstanbul'u gezmeye ve yazmaya karar vermiştir.[13] Böylelikle Evliya'nın İstanbul'la başlayıp yüzlerce coğrafyayı gezdikten yarım asır sonra Kahire'de tamamlanacak olan seyahat macerası başlamıştır. İstanbul dışında seyahat ilk ettiği şehir Bursa'dır. Ancak Evliya, ailesinin izni olmadan Bursa'ya gitmiştir. Babası gördüğü bir rüya ile Evliya Çelebi'ye seyahat izni vermiş ve yolculukları esnasında aldığı notları *Seyahatnâme* adı altında birleştirmesini de tavsiye etmiştir.[14]

Orijinal hâli 10 cilt olan *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, müellif yazma nüshaları esas alınarak zaman içerisinde çok sayıda kişi ve kurum tarafından çeşitli şekillerde neşredilmiştir. Bu çalışmada, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* isimli, Yapı Kredi Yayınları tarafından yayınlanan ve her bir cildi iki kitaptan oluşan 10 ciltlik baskıdan istifade edilmiştir. Bununla birlikte müellif yazmaları esas alınarak oluşturulan ve YKY tarafından yayınlanan transkripsiyonlu basımlar da gözden geçirilmiştir. Özellikle de Kudüs anlatısının bulunduğu 9. Ciltten büyük oranda istifade edilmiş, seyyahın farklı tarihlerde Kudüs'e gitmesi sebebiyle de bütün ciltler taramadan geçirilerek ilgili bilgiler tespit edilmiştir.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Osmanlı Devleti'nin bütün müesseseleri, başkent ve çevre vilayetler ile sınırlarına kattığı bölgeleri yakından tanıma imkânı sunmaktadır. Bununla birlikte toplumun her tabakasındaki insan portrelerinden oluşan renkli bir dünyayı da incelemeyi mümkün kılmaktadır.[15] *Seyâhatnâme-i Evliya Çelebi*, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* olarak bilinen eserin orijinal adı *Tarih-i Seyyah Evliya Efendi*'dir. Ciltler arasındaki kronoloji ve olay bütünlüğü eserin müspet yönlerinden biridir. *Seyahatnâme*'ye üslup açısından bakıldığında konuşma diline yakın ve belirli bir ihtisas

[13] İlgürel, "Evliya Çelebi", 529-533.
[14] İlgürel, "Evliya Çelebi", 530.
[15] Fahir İz, "Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi", *Belleten*, 53 (1989), 729.

sahibi olanların anlayabileceği vasat bir niteliğe sahiptir.[16] I. ciltte başlı başına İstanbul, X. ciltte de müstakil olarak Kahire gözlemleri yer almaktadır. II. cilt Karadeniz, Gürcistan ve Doğu Anadolu; III. cilt Orta Anadolu, Suriye, Filistin, Balkanlar; IV. cilt Doğu ve Güneydoğu Anadolu, İran; V. cilt İran, Balkanlar ve Trakya; VI. cilt Sırbistan, Macaristan, Romanya; VII. cilt Almanya (Avusturya), Macaristan, Kırım, Dağıstan, Kafkasya; VIII. cilt Kırım, Yunanistan ve Arnavutluk'la, IX. cilt ise hac yolculuğuyla ilgilidir.[17] Ayrıca bu kitapta birkaç defa ziyaret ettiği Kudüs'ü bir bütün hâlinde anlatmıştır.

Evliya, *Seyahatnâmesi'nde* kendi gözlemlerine, çıkarımlarına ve kendine mahsus üslubunun ürünü olan malumatlara da yer vermiştir. Bununla birlikte gittiği coğrafyalarda karşılaştığı insanların anlattıklarından da esinlenmiştir. Halk arasında yaygın olan inanç unsurları, hikayeler, efsaneler ve diğer yazarların eserlerinden naklettikleri de *Seyahatnâme*'nin içeriğini oluşturmaktadır.[18] Seyyah her ne kadar kendi gezip gördüklerini kayıt altına alsa da bu özelliği, eserin tamamına hamletmek doğru değildir. Zira Evliya eserinde birçok kaynaktan iktibaslarda bulunmuştur. Faydalandığı eserlerin bir kısmının ismini vererek anlatısında zikretse de atıf yapmadığı kaynaklar da bulunmaktadır.[19]

Evliya Çelebi, gezip gördüklerini aktaran bir aracı konumunda olsa da bunu yaparken karşısına çıkan her şeyi olduğu gibi aktarmamıştır. Bir şehri ziyaret ettiğinde orada bulunan camileri, mescitleri, medreseleri, tekkeleri, hamamları, çeşmeleri ve türbeleri belirli bir nizam çerçevesinde kayıt altına almıştır.[20] Seyyahtaki bu eğilim o kadar belirgindir ki her bir şehir için aynı yöntemi sistematik bir şekilde takip ettiği görülebilir.[21] Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'nin muhtelif kısımlarında tekrara düştüğü, gerçek dışı, tuhaf ve mübalağa içeren malumatlar aktardığı da görülmektedir. Ancak bu durum, eserin kaynak olarak kullanımına bir problem teşkil etmemektedir. *Seyahatnâme*'nin bütüncül bir şekilde okunması ya da ilgili konunun titizlikle taranması

---

16 İz, "Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi", 728.
17 Nuran Tezcan, "Seyahatnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/16.
18 İz, "Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi", 714.
19 İz, "Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi", 715.
20 Dankoffi *Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, 72.
21 Emin Selçuk Taşar, *Tahrir, Tasnif ve Tavsif: Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Şehir ve Mimari* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 138.

ve diğer kaynaklarla desteklenmesi neticesinde çalışmalarda kullanılabilmektedir.[22] Özellikle tarihî konularla ilgili verdiği bilgiler devrin kaynaklarıyla mukayese edilmelidir. Zira Evliya Çelebi, seyahati kendine iş edinmiş bir kimse olarak tarih ilminin usûl ve kaideleri çerçevesinde malumat nakletmemektedir.[23]

Evliya Çelebi, uzun yolculukların ardından 1670 yılında İstanbul'a tekrar dönmüş ancak dokuz ay sonra yeniden bir seyahate çıkma kararı almıştır. Nasıl ki onun seyahatlerinin bidayetinde gördüğü bir rüya yer alıyorsa 1671 yılının Mayıs ayında İstanbul'dan son defa çıktığı yolculuğunda da bir rüyanın izleri vardır. Evliya, bahsi geçen rüyada babasından ve hocasından hacca gitmek için izin almaktadır.[24] Bursa, Kütahya, Afyon üzerinden İzmir'e geçmiş oradan da gemiyle Güney Ege ve Akdeniz sahillerinden sonra Adana, Maraş, Antep ve Kilis yoluyla Şam'a ulaşmıştır. Buradaki hac kafilesine katılarak Hicaz topraklarına giden Evliya ardından Kahire'ye geçmiştir. İskenderiye limanından Afrika içlerine doğru yolculuk ettikten sonra Habeşistan üzerinden yeniden Mısır'a dönerek yolculukları nihayete ermektedir.[25]

Evliya Çelebi, 1671'de Ma'ân, Cübeyle, Beyrut, Sayda, Sur, Safed, Sabastiye Köyü, Nablus Kalesi yoluyla Kudüs'e ulaşmıştır.[26] Ancak bahsi geçen yıl, Evliya'nın Kudüs'e ilk defa gittiği tarih değildir. Zira 1648'de İran, Irak, Kudüs, Hayfa, Yafa, Remle gibi şehirler Evliya'nın gezdiği şehirler arasındadır. Ancak seyyah bilinçli bir şekilde Kudüs izlenimlerini üçüncü ciltte zikretmemektedir. Hac yolculuğuna çıktığı 1671 yılına gelindiğinde ise *Seyahatnâme*'nin dokuzuncu cildinde baştan sona Kudüs gözlemlerini aktarmaktadır. Yalnızca Hıristiyanların Kamâme Kilisesi'yle ilgili bilgilerin Kudüs'ü ilk ziyaret ettiği tarihe ait olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla Evliya'nın, Kudüs'ü hac yolculuğunu anlattığı dokuzuncu cilde saklayarak İslam'ın üç mukaddes beldesini aynı cilt içerisinde bir araya getirmeyi amaçladığı görülmektedir.[27]

---

[22] Nurettin Gemici, "Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Kaynak Eser Olarak Kullanımında Karşılaşılan Güçlükler ve Çözüm Önerileri", *Dinî ve Felsefî Metinler Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Bayram Ali Çetinkaya (İstanbul: Ege Basım, 2012), 1/364.

[23] Nurettin Gemici, "Evliya Çelebi Medine'de", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2011), 57.

[24] Dankoff, *Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, 11.

[25] Hayati Develi, *Evliya Çelebi'nin İzinde* (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2013), 8.

[26] Develi, *Evliya Çelebi'nin İzinde*, 412.

[27] Gisela Procházka-Eisl, "Evliyâ Çelebi ve Kutsal Yerler", Ed. Nuran Tezcan *Çağının Sıradışı Yazarı: Evliyâ Çelebi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 352.

Son olarak bu çalışma kapsamında faydalanılan diğer bir eser de Şiblî Nu'mânî'nin *Sefernâme-i Rum-u Şam-u Mısr* isimli seyahatnâmesidir. Şiblî, 1857 yılında Hindistan'ın A'zamgarh bölgesinde doğmuştur. İslamî ilimler konusunda çağının önemli isimlerinden dersler almıştır. Aligarh Müslim Üniversitesi'nin kurucularından olmakla birlikte aynı üniversitede Arapça dersleri vermiştir. Ayrıca Nu'mânî edebiyat ve tarihe de ilgi duymaktaydı.[28] Çok sayıda eser kaleme alan Şiblî, Türkiye, Suriye ve Mısır coğrafyalarına yönelik gerçekleştirdiği geziler neticesinde Türkçe'ye *Anadolu-Suriye-Mısır Seyahatnâmesi* şeklinde tercüme edilen *Sefernâme-i Rum-u Şam-u Mısr* kitabının müellifidir. Şiblî Nu'mânî, 1892 yılında kendisiyle aynı üniversitede profesör olan Thomas W. Arnold ile Hindistan'ın Bombay kentinden gemiyle seyahate çıkmıştır.[29] Arnold, ilgili tarihlerde İngiltere'ye yolculuk ettiği için 14 Mayıs'ta Portsaid limanına ulaştıklarında yolları ayrılmış, Şiblî buradan Suriye güzergâhı ile İstanbul'a gitme kararı almıştır.[30] Üç aylık İstanbul gezisinin ardından Beyrut, Kudüs ve Kahire'yi ziyaret ederek gözlemlerini tamamladıktan sonra seyahatini bitirmiştir.

Müellifin gezdiği şehirler arasında Kudüs'ün de bulunması ve gözlemlerini eserine kaydetmesi bu çalışma kapsamında müracaat edilmesine olanak tanımıştır. Şiblî de alışıldığı üzere Mescid-i Aksâ içerisideki Kıble Mescidi'ne, Kubbetü's-Sahra'ya ve diğer yapılara tarihî açıdan odaklanmıştır. Ayrıca Hıristiyanların Kamâme Kilisesi'ne dair bilgiler de aktarmıştır. Ancak onun Kudüs anlatısı da diğer seyyahların gözlemleri gibi Evliya Çelebi'nin izlenimleriyle karşılaştırıldığında kısıtlı alanları ihtiva etmektedir. Nu'mânî, çalışmada yer verilen diğer seyyahların aksine nispeten dar bir bölgede seyahat etmiş ve küçük hacimli bir gezi kitabı yazmıştır. Aynı zamanda Evliya Çelebi ve İbn Battûta'da ön plana çıkan gezginci ruhu Şiblî'de tebarüz etmemektedir. Zira kendisi asıl amacının seyahatnâme yazmak olmadığını, İstanbul ve Mısır'daki kütüphanelerde yer alan İslamî eserlerden istifade ederek *İslam Kahramanları* isimli bir kitap serisi yazmayı planladığını fakat eserinde açıklamadığı birtakım sebeplerden

[28] Bkz. Anis Ahmad, "Şiblî Nu'mânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/127-129.
[29] Şibli Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, (İstanbul: Risale Yayınları, 2002), 36.
[30] Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 41.

dolayı bu fikrinden vazgeçtiğini ifade etmiştir. Ancak bir süre sonra bu düşüncesi yeniden canlanmış ve söz konusu coğrafyalara gitmeye karar vermiştir.[31]

Şiblî Nu'mânî altı aylık seyahati boyunca bir süreliğine de olsa Aden, Süveyş, Portsaid, Yafa, Kudüs, Kıbrıs, Rodos, İzmir ve İskenderiye'de bulunmuş, bu şehirleri etraflıca gezemediği için genel durumlarına dair özet mahiyetinde bilgiler nakletmiştir. Bununla birlikte özellikle İstanbul, Beyrut ve Kahire'de yaşadığı olayları, karşılaştığı önemli isimleri, büyük camileri ve önemli mekânları, söz konusu şehirlerin eğitim faaliyetlerini, okullarını, kütüphanelerini ve basımevlerini gözlemleme imkânı yakalamıştır. Ayrıca Türklerin ve Arap halklarının ahlak, adet ve toplum yapılarından detaylı bir şekilde bahsetmiştir. Şiblî'yi Evliya, Nâsır ve İbn Battûta'dan ayıran bir diğer özellik de eserinin başında kendi kitabına ve seyyahlarda karşılaşılan yanlışlıklara yönelik getirdiği eleştirel yaklaşımdır. Yukarıda zikredildiği üzere seyahatnâme yazmak amacıyla yola çıkmadığı için bir seyahatnâmede aranan her bilginin kitabında bulunmadığını belirtmektedir. Yalnızca gittiği şehirlerin ilmî faaliyetlerine ve içtimaî yapılarına yönelik malumatlara yer verdiğini ifade ederek olası eleştirilere cevap vermiştir.[32]

Şiblî Nu'mânî, genel olarak seyahatnâmeleri kaynak türü açısından yararlı bulsa da hatalı taraflarının olabileceğine de işaret etmektedir. Eserinin başında zikrettiği ve özellikle seyahatnâme yazarlarında karşılaşılan üç yanlış durum şunlardır: Birincisi, seyyahların gittikleri yerlerde karşılaştıkları bir insanda görülen davranışı bütün toplumla özdeşleştirmeleridir. İkincisi, herhangi bir ülkeye yönelik tarafgir ve dostane duyguların karşılaşılan birkaç olayla kıyaslanarak temellendirilmesi etik değildir. Zira bu durum kişiyi parçacı bir hüküm vermeye sevk etmektedir. Özellikle Batılı seyyahlar, seyahat ettikleri coğrafyalarda kısıtlı zaman zarfında bulunarak bahsi geçen tavrı benimsemektedir. Son olarak da seyyahların ve daha ziyade Batılı gezginlerin merak edip peşine düştükleri bilgileri güvenilir olmayan rehberler aracılığıyla elde etmeye çalışmalarıdır.[33]

---

31 Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 35.
32 Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 25-28.
33 Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 31- 32.

Kronolojik açıdan bakıldığında Nâsır- ı Hüsrev, İbn Battûta, Evliya Çelebi ve Şiblî Nu'mânî yaşadıkları tarihsel dönem içerisinde kendi bilgi birikimleri, toplum nezdindeki mevkileri ve yolculuk etmeye dair iştiyakları nispetinde seyahatlerini anlamlandırmışlardır. Onların yazarak kayıt altına aldıkları malumatlar ve gözlemler, herhangi bir beldenin tarihine ilgi duyan bugünün araştırmacısı için değerli bilgilerdir. Zira söz konusu bilgiler, geçmişte bizzat o toprak parçasını adımlayarak müşahede eden seyyaha kulak vermeye hatta onlarla birlikte zaman tünelinde yolculuğa çıkmaya imkân tanımaktadır. Adı geçen üç seyyah da Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler açısından büyük önem taşıyan Kudüs şehrine gitmişlerdir. Elbette aralarındaki yüzyıl farkları okuyucuya üç ayrı şehir panoraması çizecektir.

Bu çalışma, Nâsır-ı Hüsrev, İbn Battûta, Evliya Çelebi ve Şiblî Nu'mânî'nin seyahat anlatıları üzerinden Kudüs'ü bütün hâlinde değerlendirmeyi hedeflemektedir. Çalışmanın bir sonraki kısmında seyahat ve seyahatnâme kavramları üzerinde durularak, tarih araştırmalarında kaynak açısından kullanımı incelenecektir.

III-SEYAHAT KAVRAMI VE SEYAHATNÂMELERİN KAYNAK DEĞERİ

Sözlükte suyun yeryüzünde sürekli akması anlamındaki seyh kökünden türeyen seyahat (siyâha) yürüme, gitme; insanların arasını bozmak için ortalıkta dolaşma; kendini ibadete verip ruhban hayatı yaşamak için yeryüzünde gezip dolaşma şeklinde açıklanmakta, suyun yeryüzünde akması gibi yolculuk edene de gezip dolaştığı için sâih veya seyyah denildiği belirtilmektedir. Yeni sözlüklerde yer alan seyahatle ilgili tanımları planlı ve amaçlı yolculuk şeklinde özetlemek mümkündür. [34]

Temel anlamda bir yerden başka bir yere gitmek şeklinde tanımlanabilen seyahat, basit bir gitme eyleminden ibaret görülmemelidir. Zira gidilen yer, insanın zihninde hayata ve dünyaya dair önceden var olan sabiteleri değiştirmektedir. Gezmek, insanı ruhen olgunluğa ve kemâle eriştirdiği gibi ziyaret edilen yerle, insan benliği arasında bir etkileşimi de mümkün kılmaktadır. Belki de bugünün zahmetsiz yolculuklarıyla sözü edilen derin anlamlar içeren seyahatin farkı bu hissiyatta saklıdır.[35]

---

[34] Mustafa Çağrıcı, "Seyahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 37/7.

[35] Nazife Şişman, "Hacılar- Seyyahlar- Turistler", *Din ve Hayat Dergisi,* 3 (2007), 34.

Arapça gezmek, gezi anlamındaki seyahat ile (aslı siyâhat) Farsça nâme (risâle, mektup) kelimelerinden oluşan seyahat-nâme gezi mektubu, gezi eseri mânasına gelir. Bununla birlikte Fars edebiyatında sefernâme adıyla bilinen seyahatnâmeler, Arap edebiyatında rihle kelimesiyle ifade edilmektedir.[36] Seyahatnâmeler herhangi bir şehrin veya ülkenin tarihî, siyasî, idarî, dinî ve demografik yapısı hakkında bilgi vermekle birlikte daha ziyade sosyo- kültürel zenginliğini keşfetme imkânı da sağlamaktadır.

Bütün insanlar aynı dünyada yaşamasına rağmen evreni ve hayatı algılayış biçimleri apayrıdır. Bu farklılığı pek çok alanda müşahede etmek mümkündür. Zira milletlerin aynı kavramlara ayrı anlamlar yüklemeleri buna örnek olarak verilebilir. Seyahat kavramı ve seyahat etmek de bundan müstağni değildir. Nitekim Müslümanların ve Müslüman olmayanların zihinlerindeki seyahat anlayışı, amaçları ve sonuçları bakımından bambaşka manaları ihtiva etmektedir.

Kur'an-ı Kerîm'de seyahat kavramı muhtelif anlamlarda üç şekilde geçmektedir. Tevbe Suresi'nin ikinci ayetinde **سِيحُوا** (sîhû)[37] seyahat ediniz şeklindeki fiil kalıbıyla ve tekrar bu surede[38] **السَّائِحُونَ** (sâihûn) seyahat edenler anlamıyla geçmektedir. Üçüncü ayette de[39] **سَّائِحَاتٍ** (sâihât) seyahat eden kadınlar manasıyla zikredilmektedir.[40] Kur'an'dan sonra ikinci kaynak olan hadis-i şeriflerde de seyahat benzer anlamlarla geçmekte ve seyahat etmeye yönelik teşvikler yer almaktadır. Hülasa bugün bir amaca binaen yapılan seyahatleri ifade etmek için Kur'an'da "seyr" kökünden türemiş olan kelimeler kullanılmaktadır. İslam kültüründe seyr, rihle ve sefer gibi her birinin kendine mahsus usûl ve kaideleri bulunan yolculuk türlerini de seyahat şemsiyesi altında toplamak mümkündür.[41]

Müslümanlar için seyahat yalnızca gezmek, yeni yerler görmek ve eğlenmek amaçlı aktivitelerle sınırlandırılabilecek olgulardan biri değildir. Zira Müslümanlar seyahati,

---

[36] Hüseyin Yazıcı, "Seyahatnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/9.

[37] **سِيحُوا** (sîhû) kelimesi sözlükte serbestçe dolaşmayı ifade etmekle birlikte bu kelimenin mastarı olarak gelen **سياحة** (siyâhat) Arapça'da bir hazırlık ve plan dairesinde gerçekleştirilen yolculuk kastedilmektedir. Bkz. M. Hicabi Seçkiner, "Seyahat Özgürlüğünün Anlamlandırılması Bağlamında Seyahat Kavramının Kur'an-ı Kerîm Perspektifinden Analizi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/42 (2020), 514.

[38] Tevbe Suresi 9/112.

[39] Tahrim Suresi 66/5.

[40] Mustafa Çağrıcı, "İslam Kültüründe Seyahat", *Din ve Hayat Dergisi*, 2 (2009), 5.

[41] Çağrıcı, "Seyahat", 8.

hayatın merkezine koydukları din ile de ilişkilendirmişlerdir. Kur'an-ı Kerîm'e bakıldığında Allahu Teâlâ'nın *"yer gök ve ikisi arasındakiler eğlenmek için yaratılmamıştır."*[42] hakikati ile karşılaşılmaktadır.[43] Ayrıca Kur'an-ı Kerîm'in birçok ayetinde[44] Müslümanların seyahati gayesiz bir faaliyet olarak görmemeleri, Allahu Teâlâ'nın yarattıklarını tefekkür etmeyi ve önceki kavimlerin yok olup gitmelerindeki derin manayı düşünmeleri tavsiye edilmektedir.[45]

İslam kültüründe seyahat yalnızca bir amaç çerçevesinde gerçekleştirilmemiştir. Özellikle ilim tahsil etmekle ilgili ayet ve hadis-i şeriflerdeki teşvik ve müjdeler yolculuğun zorluğuna rağmen sevaba nail olmak uğruna seyahati katlanılabilir hâle getirmiştir. İlmî seyahatlerin başını Hz. Peygamber'in (s.a.v) hadislerine ulaşmak gayesiyle yapılan yolculuklar teşkil etmektedir. İslam kültüründe seyahatin ilmî yolculuklarla doğal bir bağının olmasını iki husus ile izah etmek mümkündür. Bunlardan birincisi, ilk dönem Müslümanları arasında sözlü aktarımın yazılı kültürden daha yaygın ve öncelikli olmasıdır. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in vefatının ardından İslam dininin Kur'an-ı Kerîm'den sonra ikinci temel kaynağı olan sünnet bilgisinin ve özel olarak da hadis-i şeriflerin toplanma safhası başlamıştır. Hadislerin sonraki nesillere aktarılması noktasında sahabîlerin Mekke ve Medine dışındaki bölgelere dağılmasıyla seyahat olgusu dinamik bir mahiyet arz etmekteydi.[46] Nitekim Câbir b. Abdullah'ın sadece bir hadisi duymak için Medine'den Şam'a kadar gitmesi, seyahatin Müslümanlar nazarındaki bilgi edinmeye dair duyulan iştiyakın derecesini ispatlar niteliktedir. Ancak şu da var ki ilk başlarda muhaddislerle görüşüp onlardan hadis dinlemek ve rivayet silsilelerine katılmak amacıyla gerçekleştirilen ve rihle adı verilen bu yolculuklar, ilmî[47] gayelerle yapılan seyahatlerin yalnızca bir bölümünü teşkil etmektedir. [48]

---

42 Enbiyâ Suresi 21/ 16.

43 Hikmet Koçyiğit, "Yeryüzünde Seyahat Etmenin Kur'an'i Boyutu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (Erzurum 2011), 127.

44 Neml Suresi 27/ 69, Fatır Suresi 35/ 44.

45 Mustafa Uçar- Ayhan Yüksel, "İslam'da Seyahat", *International Symposium on Innovative Approaches in Scientific Studies*, 3 (2018), 467.

46 Nevzat Keleş, "Ortaçağ İslam Dünyasında İlmî Seyahatler", *Tarih Dergisi*, 73 (2021), 5.

47 İlim, ilâhi ve beşerî bilgiyi ifade eden genel ve İslam kültürüne ait bir kavramdır. Seyahatle ilişkilendirilen rihle, İslamî ilimlerden yalnızca hadis ilmi alanında gerçekleştirilen yolculukları kapsamaktadır. Müslümanların seyahatlerinin nüvesini oluşturan ve ilmî amillerle yapılan rihleyi bu

İkinci husus da hadis ilminin yanında diğer naklî ve aklî ilimlere vâkıf olmak, ilmî açıdan ön plana çıkan şehir ve bölgelere giderek oradaki farklı hocaların ders halkalarına katılmak için zorlu yolculuklara çıkmakla açıklanabilir.[49] İslam tarih literatüründe müstesna yeri olan Ya'kubî, Mes'ûdî ve İbn Havkal gibi müelliflerin coğrafya, tarih ve kültür konularında kaleme aldıkları eserler uzun seyahatler sonucunda ortaya çıkmıştır. O kadar ki Mağrip doğumlu Makkarî, XVII. yüzyıl boyunca İslam dünyasının muhtelif coğrafyalarına sayısız yolculuklar gerçekleştirerek *Nefhu't-tîb* isimli ansiklopedik eserini telif etmiştir. Seyahat sonucunda erişilmesi arzulanan ilmin yanında bir de yolun bilgi üretmeye müsait mahiyetini de zikretmek uygun olacaktır. Zira Gazâli'nin *İhyâ'u Ulmû'id-Din* ve Muhyiddîn İbnü'l- Arabî'nin *el- Fütûhâtü'l-Mekkiye* isimli eserleri seyahatleri esnasında kaleme alınmıştır.[50]

Müslümanlar Arap dilinin en saf hâlini öğrenebilmek amacıyla bedevi Arapların yaşadığı bölgelere seyahatler yaptıkları gibi dil, coğrafya, tarih ve kültür konularında bilgi sahibi olmak, maişetlerini temin etmek, araştırma, inceleme ve gözlem yapmak adına da[51] seyahati bir araç olarak kullanmışlardır. Büyük dil ve kıraat âlimi Ali b. Hamza el-Kisâî, ileri yaşlarında Kûfe'de yaptığı bir konuşmasında bir kelimeyi yanlış kullanması yüzünden eleştiri almış, bunun üzerine önce nahiv dersleri almış ardından Arapça'nın en iyi konuşulduğu Hicaz, Necid ve Tihâme'deki bedevilerden fasih Arapça'yı öğrenmek maksadıyla seyahate çıkmıştır.[52] Nitekim Houari Touati, Ortaçağ İslam âlimlerinin bütün zorluğuna rağmen seyahati göze almalarındaki asıl sebebin bilgiye ulaşma arzusu olduğunu ifade eder.[53]

İslam'da ibadetlerin yerine getirilmesinde seyahatin esaslı bir yeri vardır. Zira dinî bir vecibe olan hac, dünyanın farklı coğrafyalarındaki Müslümanların Mekke'ye yaptıkları yolculuğu da içinde barındırmaktadır. Özellikle ulaşım imkanlarının yetersizliği göz önüne alındığında Arap Yarımadası'na uzak olan ülke insanlarının hac maksadıyla

yönüyle değerlendirmek ve onu bütün ilimleri kapsayan seyahatlere hamletmemek yerinde bir davranış olacaktır.

48 Keleş, "Ortaçağ İslam Dünyasında İlmî Seyahatler", 7.

49 Keleş, "Ortaçağ İslam Dünyasında İlmî Seyahatler", 7.

50 Çağrıcı, "İslam Kültüründe Seyahat", 5.

51 Koçyiğit, "Yeryüzünde Seyahat Etmenin Kur'an'i Boyutu",132.

52 Çağrıcı, "Seyahat", 7.

53 Houari Touati, *Ortaçağda İslam ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 9.

yolculuğa çıkması ciddi bir seyahat tecrübesini beraberinde getirmekteydi.[54] Nitekim bugün adından sıklıkla bahsedilen İbn Battûta, İbn Cübeyr ve diğer Müslüman seyyahlar da yolculuklarının ilk menziline hac ibadetini yerleştirmişlerdir. Denilebilir ki seyahat için atılan ilk adımla Kâbe'yi tavaf etmek arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Öyle ki dünyayı adımlamak için Kâbe adeta seyahatin bidayetidir.

Horasanlı sûfi Muhammed es-Sülemî'ye göre tasavvufun şartlarından biri de şeyhlerle bir araya gelmektir. Dolayısıyla bu durum, mutasavvıfların tasavvufî bir hayatı yaşama gayreti gösterirken maddî ve manevî anlamda seyahat etmelerini gerekli kılmaktaydı. Nitekim sûfî ve şeyh olan Mes'ud b. Ali b. Abdullah el-Mervezî, Merv ve Herat'ta bir süre kaldıktan sonra şeyhlerle buluşmak amacıyla yolculuk etmiştir.[55]

Özetle Kur'anî bir mefhum olan ve tavsiye edilen seyahat, bir gaye etrafında gerçekleştirilen, fertlerin, İslam toplumunun ve onların nezdinde bütün insanlığın gerçek anlamda faydasını gözeten bir faaliyettir. Ayrıca Müslümanların inancını kuvvetlendirmede katkısı olması da seyahatin bir diğer faydasıdır. Bununla birlikte İslam dünyasındaki seyahatler, İslam tarihi ve kültürü açısından muhtelif branşlarda ilmî eserlerin tekemmül etmesiyle zengin bir literatürün oluşmasına da katkı sağlamıştır.[56]

Maziden kalan ve geçmiş hadiseleri konu alan her türden malzeme, tarihî belge ve kaynak niteliğinde olup tarihçinin yapacağı araştırma ve çalışma için istifadesine sunulmuştur. Bir seyyahın ziyaret ettiği coğrafyalar hakkındaki izlenimlerini kaleme aldığı eserine seyahatnâme adı verilmektedir. Seyahatnâmeler bir insanın ortaya koyduğu çalışma olması sebebiyle edebî kaynaklar içerisine de dahil edilmektedir. Bununla birlikte tarihî belgelerin aydınlatamadığı yönleri açığa çıkararak insanlık tarihine, içtimaî ve fikrî tarihe ilişkin ilgi çekici bilgileri de ihtiva etmektedir. Bu bağlamda seyahatnâmeler, tarih disiplini açısından da vazgeçilmez bir kaynak

[54] Çağrıcı, "İslam Kültüründe Seyahat", 5.
[55] Keleş, "Ortaçağ İslam Dünyasında İlmî Seyahatler", 17.
[56] Seçkiner, "Seyahat Özgürlüğünün Anlamlandırılması Bağlamında Seyahat Kavramının Kur'an-ı Kerîm Perspektifinden Analizi", 532.

hükmündedirler.[57] Seyahatnâmelerin içeriğindeki zengin bilgi yelpazesi onlardan ilham alınarak yapılacak olan çalışmaların da sayısının artmasına sebep olmuştur.[58]

Seyahatnâmeler umûmen üç farklı biçimde kaynak olarak kullanılmaktadır. İlk olarak belirli bir ülke, şehir veya yerleşim birimine dair yalnızca seyahatnâmelerin tanıtımı ve çevirileri şeklindeki derleme çalışmalarıdır. İkinci olarak, seyahatnâmelerin yerel tarih araştırmalarında yardımcı kaynak olarak kullanıldığı görülmektedir. Son yöntemde ise ana kaynak olarak seyahatnâmelerden istifade edilen, muayyen bir bölge ekseninde yürütülen çalışmalardır.[59] Seyyahlar, yaşadıkları dönem içerisinde gittikleri coğrafyaların başta insan manzaraları olmak üzere, siyasî, iktisadî, sosyal ve kültürel yönden her türlü malumatı yansıtan ayna görevi görmüşlerdir. Onların bu tutumu kendilerinden sonra gelenler için tarihin bir kesitindeki dünyayla iletişim kurulmasına olanak tanımıştır.[60]

Seyahatnâmeler doğrudan gözleme dayalı kaynaklardır. Bununla birlikte en önemli özelliklerinden birisi herhangi bir coğrafyanın yerli sakinleri için sıradan görülen bir durumun, o bölgeyi ziyaret eden seyyah için merak uyandırması ve o bilgiyi kayıt altına almış olmasıdır. Seyyahlar çok çeşitli amaçlarla seyahat etmişlerdir. Bunlardan biri, gizli veya açıktan haber toplamakla görevli olan devlet elçilerinin seyahatleridir. Osmanlı Devleti'ne elçi olarak gönderilen H. Layard, M. Sykes, G. Bell bu amacı haiz kişilerdir. Bir diğeri yegâne amacı yeni ve farklı coğrafyalar görmek isteyen gerçek seyyahların yolculuklarıdır. İbn Battûta, Evliya Çelebi, XVIII.- XIX. yüzyıllardaki meşhur Chateaubriand, Lord Byron, A. De Lamartin bu tür amacı olan seyyahlardır. Tarihçi Ch. Texier, arkeolog W. M. Ramsay, coğrafyacı A. Tschihattchef, jeolog Hamilton gibi isimler de bilimsel araştırmalar yapmak üzere seyahat edenlerdendir.[61] Seyyahların herhangi bir ülkeye gelmesindeki âmil, gezileri esnasında veya sonrasında

---

57 İbrahim Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu", *Yabancı Seyahatnâmelerde Türkiye*, ed. M. Çağatay Özdemir, Yunus Emre Tekinsoy, (Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 2016), 10.

58 Özgür Yılmaz, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnâmelerin Kaynak Değeri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2 (2013), 592.

59 Özgür Yılmaz, "Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnâmeler: Örnek Çalışmalar, Yöntem ve Yaklaşımlar", *Yabancı Seyahatnâmelerde Türkiye* ed. M. Çağatay Özdemir, Yunus Emre Tekinsoy, (Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 2016), 27.

60 Yılmaz, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnâmelerin Kaynak Değeri", 589.

61 Tuncer Baykara, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007), 64-65.

kaleme alacağı eserin niteliğini belirlemede etkilidir. Zira her bir gezgin kendi vazifesine ve uzmanı olduğu alana dair gözlemler yaparak ilgili bilgileri eserlerinde görünür kılacak ve seyahatnâmelerden yararlanacak olan kitleyi de değiştirecektir.[62]

Seyyahlık ne kadar kadîm ise bizzat seyyahların ürünü olan gezi yazıları da bir o kadar tarihe ışık tutacak mahiyettedir. Nitekim seyahatnâmeler, eski çağlardan itibaren tarihçilerin sosyal tarih alanında kullandıkları kaynaklardan olagelmiştir. Herodotus, M.Ö. 450- 440 yılları arasında Anadolu, Mısır, Ege Adaları, Doğu Akdeniz ve Babil'e seyahat ederek gözlemleriyle kendi devrinin tarihini yazmış, benzer şekilde XV. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden Neşrî, İstanbul'u anlattığı eserinde seyyahların iktibaslarına atıfta bulunmuştur. Aynı şekilde İngiliz tarihçi Arnold Toynbee de 1921 yılında Batı Anadolu'yu gezerek kaleme aldığı eserini nispeten modern dönemlerde dahi seyahat gözlemleriyle zenginleştirmiştir.[63]

Seyahatnâme literatüründe karşılaşılan ilk eserlere bakıldığında X. yüzyılda İbn Fadlan, XIII. Yüzyılda Marco Polo ve XIV. Yüzyılda İbn Battûta ile karşılaşılacaktır. Bununla birlikte Batılı seyyahların Doğu'yu merak etmesi ve XVII. yüzyıldan sonra söz konusu bölgeye yolculuklar düzenlemeleri seyahatnâme türünde bir artışa sebep olacaktır.[64] Türkiye'de seyahatnâme literatürü içerisinde Gıyâsüddin Nakkâş'ın *Acâibü'l-Letâif*'i, Ali Ekber Hatâi'nin *Hıtâînâme*'si, Osmanlı klasik döneminin en eski seyahatnâmelerinden olan Seydi Ali Reis'in *Mirâtü'l-Memâlik*'i, Osmanlı şairlerinden olan Lâtifî'nin günlüğünde XVII. yüzyıl İstanbul'una dair sosyal ve kültürel hayatla ilgili bilgileri, Tokatlı İbrahim oğlu Ahmed'in *Acâibnâme-i Hindistan*'ı, Trabzonlu Mehmed Âşık'ın *Manâzıru'l Avâlim*'i zikredilebilir. Ayrıca bir bütün halinde seyahatnâme özelliği teşkil etmese de bazı bölümlerinin seyahatnâmeye benzemesi Kâtip Çelebi'nin *Cihannümâ* adlı eserinin de söz konusu literatür arasında sayılmasını mümkün kılmaktadır. Ancak XVII. yüzyılın gezgini Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'si

---

62 Yılmaz, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnâmelerin Kaynak Değeri", 596.

63 Gülgün Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 17.

64 Mübahat Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990), 28.

Osmanlı ve Türk tarihi nezdinde dört başı mamur bir seyahatnâme olarak müstesna yerini korumaktadır.[65]

Literatürde Türkler tarafından yazılan seyahatnâmeler bulunmaktadır. Bununla birlikte özellikle Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden Batılı seyyahların kaleme aldıkları seyahatnâmelerin daha fazla olduğu görülmektedir. Tarih disiplini içerisinde özellikle Osmanlı tarihi alanında yapılacak olan çalışmalarda seyahatnâmeler, dikkat çekici bilgiler bulunan ve tarihin farklı dönemlerine ayna tutan vazgeçilmez kaynaklardır. Ancak Batılıların değişen seyahat algıları ve bundan ilham alarak oluşturdukları seyahatnâme literatürü gözden uzak tutulmamalıdır.[66]

Tarih araştırmalarında seyahatnâmelerin kaynak olarak kullanılması mümkündür. Bununla birlikte Osmanlı tarih araştırmalarında yararlanılacak olan yabancı seyyahların eserlerine ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Zira seyahatnâmeler oryantalizmin inşasında önemli bir basamak taşıdır. Bu durum seyyahların anlatılarında oryantalist düşünce yapısının ürünü olan bilgi parçacıklarıyla karşılaşılması sonucunu beraberinde getirmektedir. Araştırmacının, seyyahın zikrettiği bilgilerin tarihî kayıtlarla paralellik arz edip etmediğini devrin kaynaklarıyla karşılaştırarak çalışmasına dahil etmesi seyahatnâmelerden süzülecek bilgilerin kaynak değerini ziyadeleştirecektir. Batılı seyahatnâmelerin oryantalizm tehlikesine karşılık, Doğulu seyahatnâmelerdeki oksidentalizm, bir diğer ifade ile Batı'ya dair hayalî varsayımlar da araştırmacıların göz önünde bulundurması gereken ölçütlerden biridir. Zira oksidentalist ön kabuller, yapılacak çalışmaların tarihî hakikatlerden uzak olmasına zemin hazırlayacaktır.[67]

Günümüzde seyahatnâmeler son derece zengin kaynak özelliği taşımasına rağmen metodolojik açıdan kural ve kaideleri tam olarak belirlenememiştir.[68] Sosyal bilimler alanında çalışma yapacak bir araştırmacı ulaşmış olduğu herhangi bir kaynağın kritik edilmeden doğrudan bilimsel metinlere malzeme teşkil edemeyeceğini bilir. Seyahatnâmeler söz konusu olduğunda seyyahın, onun bir ürünü olan metnin ve seyahatnâmelerden mülhem çalışma yapacak olan araştırmacının birtakım kıstaslara

---

65 Namık Sinan Turan, "Osmanlı Toplumu'nun 17. Yüzyılını Seyahatnâmenin Sayfalarında Aramak", *Evrensel Kültür* Dergisi, 269 (2014), 46.

66 Yılmaz, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnâmelerin Kaynak Değeri", 589-591.

67 Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri", 12.

68 Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri", 13.

uyması gerekir. Öncelikle mercek altına alınması gereken husus, seyyahın kimliğidir. Gezginin başta hangi amaçla seyahat ettiği, milleti, dinî mensubiyeti, sosyo-politik konumu, eğitim seviyesi ve mesleği hakkında bilgi sahibi olunmalıdır. Ayrıca seyahat ettiği topluma karşı önyargıları, tarafgir eğilimleri ve öznel yorumları yaptığı yolculuklar esnasındaki değerlendirmelerini yönlendirecektir. Zira seyyah, içinde yetiştiği kültür ve ortamdan bağımsız bir yazma işlemine girişemeyecektir.[69]

Seyyahların anlatılarının bilimsel çalışmalarda kullanılabilmesi için onların herhangi bir coğrafyaya ve insanına dair yeterli düzeyde kitâbî bilgiye sahip olmaları gerekir. Bunun için de bahsi geçen bölgenin yazılı kaynaklarına ulaşılarak genel bir taramadan geçirilmiş olması elzemdir. Aksi takdirde seyyahlar, gittikleri bölgede yaşayan herhangi birinden malumat dinlemek durumunda kalacaktır ki, o kişinin de gerçekleri çarpıtmaması ve bilgili biri olması önem arz etmektedir. Ayrıca gezginin söz konusu kişiyle bizzat görüşmesi aktarılan malumatın tarihî bir kaynak olma özelliğini doğrudan etkileyecektir. Seyyahların kritik edilmesi gereken bir diğer kıstasları da özgünlükleridir. Onların kendilerinden önce yazılan seyahatnâmelerden hangi oranda alıntı yaptıkları, farklı seyahatnâmelerle mukayese ederek bilgilerin doğruluğunu ve tutarlılığını teste tâbi tuttukları meselesidir. Elbette her bir seyyahın tamamıyla özgün olması beklenemez. Zira gezginlerin aktardığı bilgilerin özellikle şehrin yapısında olağanüstü bir değişiklik yaşanmadığı müddetçe benzer olması kaçınılmaz bir durumdur.[70]

Seyyahların gittikleri ülkenin dilini bilmesi elde edilecek bilgilerin doğru aktarılması açısından önem arz etmektedir. Ancak şu da var ki yeryüzünün muhtelif coğrafyalarına yolculuk eden seyyahların her gittikleri milletin dilini bilmesi neredeyse imkansızdır. Seyyahların büyük çoğunluğu da böyle bir meziyete sahip değildir. Bu durum, gezginlerin yanlarında kılavuz bulundurma ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Özellikle Batılı seyyahların dil problemi, Doğu'nun bilgisine vâkıf olmalarını zorlaştırmış, gittikleri ülkelerde gayrimüslim rehberler vasıtasıyla bilgi kaynaklarına erişimi mecbur kılmıştır. Ayrıca seyyahların ziyaret ettikleri şehirlerde kısa süreli kalmaları kent sakinleriyle bütünleşmeyi tam olarak sağlayamazken, tuttukları rehberlerin yetkin

[69] Yılmaz, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnâmelerin Kaynak Değeri", 598.
[70] Yılmaz, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnâmelerin Kaynak Değeri", 598.

olmaması seyahatnâmede sundukları malumatların yanlış, eksik veya taraflı olma tehlikesini beraberinde doğurmuştur.[71]

Seyahatnâmeleri kaynak olarak kullanacak olan araştırmacı öncelikle bahse konu olan bölgeyi detaylı bir şekilde öğrenmeli ve uygun alıntılarla yorumlayabilmelidir. Bununla birlikte seyahatnâmelerin satır aralarında geçen bir bilginin doğruluğunun tespit edilebilmesi için ilk önce kendi içinde bir eleştiriye tâbi tutulması gereklidir. Daha sonra diğer seyahatnâmelerle ve arşiv belgeleriyle mukayese edilmelidir.[72]

1950'li yıllarda İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı tarihçiliğinde Batılı seyahatnâmelerin tercüme edilmesi ve incelemeler sonucunda çalışmalara dahil edilmesinin gerekliliğine dair görüşler beyan etmiştir. Ancak söz konusu metinlerin Osmanlı ve Türk Tarihi çalışmalarında özellikle sosyal ve kültürel hayata dair kaynak olarak kullanımı 1980'li yıllardan sonra yaygınlık kazanmıştır. Mezkûr yıllarda ve XX. yüzyılın başlarında el yazması seyahatnâme metinlerinin keşfedilmesiyle tarihçiler tarafından siyasî-idarî tarihten ziyade sosyo-ekonomik tarih yazıcılığına doğru bir temayül baş göstermiştir.[73] Fakat söz konusu eğilime rağmen seyahatnâmeler, diğer tarih kaynakları gibi akademik çalışmalarda sıklıkla kullanılmamıştır. Geç keşfedilmiş seyahat metinlerinin ihmal edilmesinde 1945 yılında tatbik edilmeye başlanan ve Osmanlı araştırmalarında yalnızca Osmanlı Türkçesi ve Osmanlı kaynaklarının kullanılmasına ilişkin metodun benimsenmesi etkili bir âmildir. Bu sebeple lisansüstü tezlerin genelinde seyahatnâmelerden istifade edilememiştir.[74]

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa'da Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden gezginler tarafından yayımlanmış olan seyahatnâmeler, Osmanlı toplumu, Osmanlı şehirleri, Ortadoğu ve doğu Avrupa'da Osmanlı yönetimindeki sosyal ve ekonomik yapı için önemli kaynaklardır. Bahsi geçen seyahat anlatılarından iktibaslarda bulunacak araştırmacılar da Avrupa tarihine ve kültürüne vâkıf, Osmanlı Devleti'nin toplum ve kültür yapısına dair de bilgi sahibi olmalıdır. Zira bu durum önemsenmediğinde

[71] Yılmaz, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnâmelerin Kaynak Değeri", 599.
[72] Yılmaz, "Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnâmeler", 31.
[73] Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, 19-20.
[74] Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, 22.

akademik açıdan objektiflik ilkesine aykırı, toptan kabul veya ret üzerine yapılmış çalışmalara yol açacaktır.[75]

Seyyah, seyahat ve seyahatnâme kavramları durağan değildir. Öyle ki ortaya çıktığı ilk günden itibaren zaman içerisinde yaşanan tarihî, siyasî, ekonomik ve sosyal gelişmeler bu kavramların ifade ettiği anlamları da değiştirip dönüştürmüştür. Nitekim Haçlı Seferlerine katılanların yolculuk esnasında gördükleri yerlerle ilgili malumatları yazıya geçirmeleri, kendileri dışındaki bir topluluğu betimleyen bilgi içerikli hatta tarafsız metin özelliği ihtiva ederken tarihin seyri değiştikçe ideolojik düşüncelerin ağır bastığı, objektiflikten uzak, kendi dışındaki dünyayı "öteki" olarak algılayan zihniyetin temsilcisi hâline gelmektedir. Osmanlı Devleti, kuruluşundan yıkılışına kadar tarih sahnesindeki çağdaş diğer devletler tarafından ilgi çekici ve merak uyandırıcı bir yapı olarak görülmüştür. O kadar ki birçok seyyah farklı amaçlarla Osmanlı ülkesini ziyaret etmiştir. Ancak bu seyahat anlatılarında devletin güçlü ve zayıf dönemlerine ilişkin anlatılar değişiklik göstermektedir. Seyyahlar, devletin gücünü tam anlamıyla tescillediği devirlerde korkusuz ve kudretli Osmanlı portresi çizerken özellikle zafiyet yaşadığı süreçlerde de geri kalmış ve ilerlemeye muhtaç Osmanlı algısı aşılamaktadır.[76]

Seyahatnâmeler, Osmanlı sosyal tarihi çalışmaları için kronikler ve arşiv belgeleri kadar olmasa da zengin malzemeler ihtiva etmektedir. Zira seyyahlar, yaşanan olayların görgü tanıklarıdır. Osmanlı Devleti'nin XVI. ve XVII. yüzyılları siyaseten gücünü pekiştirdiği ve netice olarak hudutlarını genişlettiği dönemlerdir. Bu süreç içerisinde Osmanlı ülkesini ziyaret eden ve gözlemlerini yazıya geçiren pek çok Avrupalı seyyah vardır. Dolayısıyla bu seyahatnâmeler, devletin neredeyse her bölgesi ve vilayeti için sosyal ve kültürel hayata ayna tutması hasebiyle önem taşımaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlerle arasındaki ilişkinin rengi, seyyahların zaman zaman önyargılı ve daha ziyade taraflı düşüncelerini deklare ettikleri eserler olurken kimi zaman da gerçekleri çarpıtmayan, doğru bilgilerin aktarıldığı vesikalara dönüşmüştür. Özellikle XVI. ve XVII. yüzyıllardaki çok sayıda seyahatnâme, gerçekleri bir anlamda yansıtırken XVIII. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın başlarına kadar yazılan seyahatnâmeler, Avrupalıların kendi zihin dünyalarında tasarladıkları yanlış izlenimlerle

[75] Bkz. Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, 15-21.
[76] Yılmaz, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnâmelerin Kaynak Değeri", 590.

dolu malumatlar yığınıdır. Zira 1789 yılında gerçekleşen Fransız İhtilali, Avrupa insanının milliyetçi duygularını körükleyen ve seyahat anlatılarında tarafgir bir üslup benimsenmesine zemin hazırlayan sebeplerden biri olarak zikredilebilir.[77] Benzer şekilde XVIII. yüzyılın sonunda Hindistan ve Mısır gibi ülkelerin sömürge yönetimleri tarafından işgal edilmesi ve Akdeniz üzerinde yeniden siyasî rekabetlerin zuhur etmesi, seyyahların Doğu'ya yönelişlerini hızlandırarak çok sayıda gezginin söz konusu coğrafyaları ziyaret etmesine olanak tanımıştır. Tarihî süreç içerisinde yaşanan siyasî, kültürel ve bilimsel değişimler seyahat kavramını dönüştürmüştür. Bu doğrultuda Batılı gezginlerin herhangi bir coğrafyayı ziyaret etme amaçlarında da farklılaşma gözlemlenmiştir.[78] Nitekim Avrupalı devletlerin XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı ülkesinde açmış oldukları konsolosluklar ve daimî elçilikler, kendi vatandaşlarının ülke içerisindeki gezilerini meşru bir çerçeveye yerleştirmiştir. Bu vesileyle diplomatlar, hacılar, esirler, tüccarlar ve misyonerler gibi farklı alanlardaki insan grupları Osmanlı Devleti'ni ziyaret ederek gözlem ve incelemelerde bulunmuşlardır.[79] Yolculukların yalnızca diplomatik amacı haiz resmî ve özel geziler olmadığı bilinmektedir. Bunun dışında ticarî faaliyetlerde bulunmak, yeni yerler görmek,[80] bitki ve böcek toplamak gibi ekolojik araştırmalarla Avrupa'daki bilimsel gelişime katkı sunmak isteyen doğa bilimciler de seyahat edenler arasındadır.[81]

Osmanlı tarihiyle ilgili çalışma yapacak kişilerin çok zengin kaynak çeşitliliğiyle karşı karşıya kaldığı ve bu açıdan sıkıntı çekmeyeceği doğrudur. Şu kadar ki kaynakların bolluğu yalnızca onlarla yetinme mecburiyetini doğurmaz. Elbette Osmanlı bakiyesi olan belgelerin kullanılmasının elzem olduğu konular vardır. Ancak özellikle sosyo-kültürel hayatla ilgili konularda yabancı seyyahların seyahatnâmelerinden veya farklı maksatlarla gelenlerin yazdıkları gözlem raporlarından da yukarıda zikredilen kıstaslar dahilinde yararlanılmalıdır.[82]

Sonuç itibariyle seyahatnâmeler, yalnızca resmî arşiv belgelerinin eksik bıraktığı noktalardaki boşlukları dolduran ara malzeme olmanın çok ötesinde tek başına müstakil

---

77 Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, 14-16.
78 Yılmaz, "Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnâmeler", 23.
79 Bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001), 179-193.
80 Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, 18.
81 Yılmaz, "Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnâmeler", 23.
82 Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?,* 177-178.

bir kaynak vasfını taşımaktadırlar. Ayrıca siyasî ve idarî konulara odaklanan tarih yazımın sıkıcı ve nispeten siyah-beyaz havasını renkli hâle getiren bir etkiye de sahiptir.

IV-KUDÜS İSMİ VE ŞEHRİN COĞRAFÎ DURUMU

Kudüs isminin geçtiği en eski tarihî belge M.Ö XIX ve XVIII. yüzyıllara ait Mısır metinleridir. Bahsi geçen metinlerde Kudüs, barış şehri, selamet mülkü ve Şalim'in yapıtı anlamlarına gelen Uru-Şalim ve Beyt-Şulmanu tabirleriyle zikredilmektedir. Aramice Yeruşlem, Süryanice Urişlem, Asurca Urusalim, İbranice Yeruşalayim/ Yeruşalim en eski isim olan Uru-Şalim'in farklı okunuş şekilleridir. Bahsi geçen bütün isimlerde kutsallık vasfı ön plana çıkmaktadır.[83] Bunların dışında şehir, Moriya, Yebus, Sion, Dâvûd'un şehri ve Ariel isimleriyle de temayüz etmiştir. Adalet yurdu, inanlar şehri, barış şehri, doğruluk şehri ve mukaddes şehir gibi benzer anlamlarla da kullanılmıştır.[84]

Kur'an-ı Kerim'de[85] Kudüs adı geçmemekle birlikte müfessirler, Kur'an'daki "el-Mescidü'l-Aksâ", "mübevvee sıdk", "el-arzü'l-mukaddese" gibi tabirlerin Kudüs'teki Beytülmukaddes'i veya Filistin coğrafyasını işaret ettiğini ifade etmektedirler. Ancak genel olarak Kur'an'da geçen el-Mescidü'l-Aksâ'nın Beytülmakdis, etrafının bereketli kılındığı bildirilen bölgenin de Kudüs ve çevresi olduğunu anlamak mümkündür.[86] Hadis-i şeriflerde de Kudüs veya Mescid-i Aksâ yerine genellikle Beytülmakdis ifadesinin geçtiği görülmektedir.[87] Erken dönem İslam kaynaklarında Kudüs için birçok isim zikredilmekle birlikte *İliya, el-Mescidü'l-Aksâ* ve *Beytü'l-makdis* isimleri kullanım açısından daha yaygındır.[88]

Coğrafî açıdan Kudüs şehri, Lut gölünün batısında ve Yahudiye platosunun üzerinde bulunmaktadır. Lut gölüne 24, Akdeniz kıyılarına 52 km uzaklıkta bulunmakla birlikte

---

83 Eldar Hasanoğlu, "Kudüs Hakkında Genel Bilgiler", *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs,* Ed. Osman Aydınlı (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2020), 19.

84 Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/323.

85 İsrâ Suresi, 17/1. "Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir. O, gerçekten her şeyi işitmekte ve görmektedir."

86 Harman, "Kudüs", 324.

87 Ömer Faruk Harman, "İslamiyet ve Kudüs", *Milel ve Nihal Dergisi*, 16/1 (2019), 16.

88 Eldar Hasanoğlu, "İslam'da Kudüs ve Önemi", *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, Ed. Osman Aydınlı (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2020), 163.

şehrin deniz seviyesinden yüksekliği Mescid-i Aksâ'da 747 metredir.[89] Bulunduğu bölge itibarıyla stratejik bir konumda yer alan Kudüs, Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında köprü vazifesi görmektedir. Bununla birlikte Akdeniz, Süveyş Kanalı ve Akabe Körfezi gibi suyollarına da yakın bir mevkidedir.[90]

V-KUDÜS'ÜN TARİHİ ARKA PLANI

Bu başlık boyunca Müslümanlar ve gayrimüslimler açısından Kudüs'ün önemi kısaca aktarılıp ardından şehrin İslam öncesi ve İslam hâkimiyeti dönemindeki tarihi seyri özet olarak izah edilmeye çalışılacaktır. Bu doğrultuda tarihsel süreç içerisinde Kudüs'e hükmeden topluluklar, devletler ve şehrin tarihinde dönüm noktası sayılabilecek olaylar öncelikli olarak izah edilerek genel bir Kudüs tarihi anlatımı hedeflenmemiştir.

Kudüs Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edildiği için şehrin tarihini onlardan ayrı bir şekilde değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Zira Kudüs'teki Mescid-i Aksâ, Müslümanların namaz kılarken yöneldikleri ilk kıble,[91] yeryüzünde Mescid-i Haram'dan sonra inşa edilen ikinci mabed,[92] ibadet ve ziyaret amacıyla yolculuğa çıkılabilecek üçüncü mescittir.[93] Aynı zamanda İsra ve Mirac hadiselerinin bu mekânda gerçekleşmesi, Mescid-i Aksâ'yı ziyaret etmeye yönelik tavsiye ve teşvikler[94] tarih boyunca Müslümanların Kudüs'e önem vermelerine zemin hazırlamıştır.

Kudüs, Yahudiler nezdinde ataları Hz. İbrahim (a.s) zamanından itibaren vaat edilmiş bir bölge olmasıyla birlikte asıl kutsallığını Hz. Dâvud'un (a.s) Kudüs'e hükmetmesiyle kazanmıştır. Zira bu dönemde Kudüs krallığın başkenti olmuş ve bir mabed yapılması planlanmıştır. Ancak Hz. Dâvud'un oğlu Hz. Süleyman (a.s) zamanına gelindiğinde mabedin inşası tamamlanmıştır. Böylelikle Yahudiler yıllar içerisinde Kudüs'ü bir anlamda ibadet merkezi olarak görmeye başlamışlardır.[95]

---

89 Harman, "Kudüs", 323.
90 Hasanoğlu, "Kudüs Hakkında Genel Bilgiler", 9.
91 Buhâri, Salât, 31, Tefsir, 18.
92 Buhâri, Enbiyâ, 10, 40.
93 Buhâri, Fadlu's-Salâh fî Mescid-i Mekke ve'l- Medine, 1, 6.
94 İbn Mâce, İkâmetü's-Salâh, 196; Ebû Dâvud, Kitâbü's-Salât, 14.
95 Fuat Aydın, "Yahudiler/ Yahudilik Açısından Kudüs", *Eskiyeni Dergisi*, 37, (2018), 113.

Kudüs, Hıristiyanlar için de kutsal kabul edilmektedir. Ne var ki söz konusu kutsallık, Hz. İsa'nın (a.s) ölümünden asırlar sonra gerçekleşmiştir. Kudüs, Hz. İsa'nın çocukluk yıllarının geçtiği, insanları dine davet ettiği ve Hıristiyanlık açısından mühim olayların yaşandığı bir şehirdir. Hıristiyan inanışına göre, Hz. İsa Kudüs'te çarmıha gerilmiş ve ölmüştür. Öldükten sonra Kudüs'te bulunan Kutsal Kabir Kilisesi'ne bir diğer tabirle Kıyamet Kilisesi'ne gömülmüştür. Nitekim dünya üzerindeki diğer kiliseler de Kudüs'e dönük bir şekilde inşa edilmiştir. Ayrıca Roma İmparatoru Konstantin'in, Hıristiyanlık dinini kabul etmesiyle Kudüs'e daha çok önem verilmeye başlanmıştır. [96] Bu tarihten itibaren Hıristiyanların hac maksadıyla şehri ziyaret etmeleri, asırlar içerisinde Kudüs'ün kutsallaşmasına sebep olmuştur.[97]

A-İslam Öncesi

Ülkeler ve şehirler tarih boyunca çeşitli devletlerin yönetimi altında bulunmuştur. Kudüs şehri de geçmişten günümüze kadar yalnızca bir siyasi otoritenin altında değil, kısa veya uzun yıllar boyunca farklı devletlerin hâkimiyeti altında kalmıştır. Kudüs'ün geçmişiyle ilgili arkeolojik veriler M.Ö. II. binyıldan itibaren insanların söz konusu bölgede yaşadığına dair bulgular sunmaktadır. İslam tarihçilerine göre, şehrin ilk sakinleri Sâmi asıllı bir topluluk olan Amâlika olmakla birlikte Kudüs, tarih sahnesine M.Ö. XIX ve XVIII. yüzyıllarda çıkmıştır. Zira ilgili yüzyılları kapsayan Mısır metinlerinde Kudüs'ten Kenan site devleti olarak bahsedilmektedir.[98]

M.Ö. XV. yüzyıl dolaylarında Filistin bölgesine gelen Hurriler'in Kudüs'te yeni yapılar kurdukları bilinmektedir. Bununla birlikte M.Ö. XIV. Yüzyıla ait Tell Amarna mektuplarında da Kudüs'ten söz edilmektedir. Bahsi geçen mektuplar, Kudüs'ün o dönemlerde Mısır'a bağlı bir durumda olduğunu göstermektedir.[99]

M.Ö. XIII. yüzyıla ait bir Mısır kitabesinde İsrail adının geçmesi, İsrailoğullarının söz konusu tarihte Kenan diyarında varlık gösterdiklerine dair ipucu vermektedir. Yahudilerin Kudüs'le olan bağlantıları ataları Hz. İbrahim'e dayanmaktadır. Ancak

---

96 Muhammed Güngör, "Hıristiyanlıkta Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", *Amasya İlahiyat Dergisi,* 14 (Haziran 2020), 154.

97 Simon Sebag Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi* çev. Cem Demirkan (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016), 151.

98 Harman, "Kudüs", 324.

99 Hasanoğlu, "Kudüs Hakkında Genel Bilgiler", 18.

İsrailoğulları ne Hz. İbrahim dönemi ve sonrasındaki Hz. İshak, Hz. Yakup ve Hz. Musa zamanlarında Kudüs'e girmemişlerdir. Hatta Hz. Yûşa'nın önderliğinde Kenan diyarına geldikleri devirlerde bile Kudüs şehrine girmedikleri bilinmektedir. Nitekim bu dönemde Kudüs'te Yebûsiler hüküm sürmekteydi. M.Ö. 997 yılında Hz. Dâvud'un Kudüs'e girişiyle Yebûsi hakimiyetine son verilmiş, Kudüs krallığın başkenti yapılmıştır. Hz. Dâvud, şehirde bir mabed inşa etmeyi planlamış ve gerekli malzemeleri temin etmesine rağmen mabedi inşa edemeden vefat etmiştir. Hz. Dâvud'un oğlu Hz. Süleyman (a.s) döneminde yedi yıl içerisinde söz konusu mabedin yapımı tamamlanmıştır.[100]

M.Ö. 925 yılında Hz. Süleyman'ın vefat etmesiyle İsrail krallığı ikiye ayrılmıştır. Kudüs güneydeki Yahuda Krallığı'nın merkezi hâline gelmiş ve Hz. Süleyman'ın oğlu Rehoboam'ın önderliğinde faaliyet göstermiştir. Kuzey bölgelerde kalan on kabile de İsrail Krallığı adıyla hüküm sürmüştür.[101] Nitekim iki krallık arasında birçok mücadele yaşanmış, M.Ö. 721'e gelindiğinde ise İsrail Krallığı, Asurlular tarafından işgal edilerek halkı sürgün edilmiştir. Asurlular'a vergi vermeye devam eden Yahuda Krallığı da Kral Hizkiya döneminde şehri onlara teslim etmiştir. İsrail krallarının içine düştüğü dini bozulmalar sebebiyle Kudüs birçok felaketle yüz yüze gelmiş ve Bâbil Kralı Nebukadnezzar (Buhtunnasr) tarafından işgal edilmiştir. M.Ö. 597 yılında yeniden işgal edilen şehir, on yıl sonra yerle bir edilmiş ve Yahudiler sürgün edilmiştir. Yarım asır boyunca harabe hâlinde kalan şehirde M.Ö. 538'de mabedin temelleri atılarak M.Ö. 444 yılında yeniden dini bir merkez olması sağlanmıştır.

M.Ö. 538'de Pers hâkimiyetine giren Kudüs, M.Ö. 332'de Büyük İskender tarafından alınmıştır. Şehir, M.Ö. 323'te İskender'in ölümüyle çeşitli mücadeleler yaşamış bu süreçte Mısırlı Ptolemaioslar, M.Ö. 198 yılında da Selevkoslar tarafından yönetilmiştir. M.Ö. 168 yılında Yunan tanrılarının heykellerinin mabede koyulması üzerine Makkabi İsyanları baş göstermiş bu olay sonucunda Makkabiler, Haşmonain adı altında yüz yıl boyunca Kudüs'e hâkim olmuşlardır.[102]

---

100 Harman, "Kudüs", 324.
101 Aydın, "Yahudiler/ Yahudilik Açısından Kudüs",113.
102 Aydın, "Yahudiler/ Yahudilik Açısından Kudüs", 114.

M.Ö. 63'te şehir Romalı komutan Pompeus tarafından işgal edilmiştir. M.Ö. 54'te Crasus tarafından mabed yağmalanmış ardından M.Ö. 40'te Partlar Kudüs'e hâkim olmuşlardır. Kendisi bir Yahudi olan ve Roma adına bölgeyi yöneten Herod, M.Ö. 37'de şehri ve mabedi yeniden inşa etmeye başlamıştır. M.Ö. 20 yılında başlayan bu faaliyet Hz. İsa (a.s) zamanına kadar devam etmiştir. Fakat M.S. 70 yılına gelindiğinde Romalı komutan Titus tarafından Kudüs muhasara altına alınmış ve yerle bir edilmiştir. Ardından M.S.132 yılında da Hadrian döneminde, Romalıların Kudüs'ün yıkıntıları üzerine yeni bir şehir kurma girişimleri sebebiyle Bar Kohba adı verilen isyan çıkmış, M.S. 135'te isyan bastırılarak Yahudiler tekrar sürgüne gönderilerek Kudüs'e girmeleri yasaklanmıştır.[103]

İmparator Konstantin'in IV. yüzyılda Hıristiyanlık dinini kabul etmesiyle Yahudilerin Kudüs'e girmeleri serbest hâle gelmiştir. Konstantin'in annesi Helena 326 yılında Zeytin Dağı'nda bir kilise inşa ettirmiş ardından 333-335 yılları arasında da Hıristiyanlar tarafından Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğine inanılan yerde Kutsal Kabir Kilisesi inşa edilmiştir. Bu süreçte Süleyman Mabedi'nin olduğu alan harabe hâlinde kalmıştır. 614 yılında Kudüs Sâsâniler tarafından işgal edilmiş, 629'da Bizans Kralı Herakleios tarafından kurtarılmıştır. 638'e gelindiğinde ise Hz. Ömer (r.a) tarafından fethedilerek İslam topraklarına katılmıştır.[104]

B-İslamî Dönem

M.638 yılında Hulefâ-yi Râşidîn döneminde, Ebû Ubeyde b. Cerrah komutasındaki Müslüman orduları Kudüs'ü kuşatmışlardır. Halkın emân istemesi üzerine Hz. Ömer (r.a) Kudüs'e gelmiş ve şehrin yöneticisi konumundaki Patrik Sophronios ile yaptığı anlaşma neticesinde kent savaşılmaksızın Müslümanlara teslim edilmiştir. Anlaşmaya göre, Kudüs halkının can, mal emniyeti ve ibadet özgürlüğü güvence altına alınmıştır. Hz. Ömer (r.a), şehri idarî ve hukukî yönden tanzim ederek Ubade b. Samit'i mevcut düzeni koruması ve kadılık yapması için görevlendirmiştir.[105]

---

[103] Ahmet Türkan (ed.), *Kudüs Din Toplum Siyaset* (İstanbul: GRTC Küresel Araştırma Düşünce Merkezi, 2020), 19-26.

[104] Harman, "Kudüs", 325.

[105] et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Târihu'-t-Taberî*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 3, 632.

Kudüs, Hulefâ-yi Râşidîn devrinden sonra da Emeviler, Abbasiler, Tolunoğulları, Akşitler ve Fatımîler gibi devletlerin hâkimiyetinde kalmıştır.[106] Yaklaşık beş asır boyunca Müslüman hâkimiyetinde kalan Kudüs, 1099 yılına gelindiğinde Haçlılar tarafından işgal edilmiştir. Bu süreçte Emeviler döneminde inşa edilen Kubbetü's-Sahra kiliseye çevrilerek üzerine haç koyulmuştur. Şehir, Haçlı işgali boyunca tarumar edilerek Yahudi ve Müslüman halka ağır zulümler yapılmıştır. Yaşanan vahşetin boyutu, Hıristiyan tarihçilerin kaynaklarında dahi yer almaktadır. Hz. Ömer (r.a) döneminde Müslümanların yürüttüğü siyaset ve adalet, aradan geçen yüz yıllar sonunda yerini akıl almaz katliamlara bırakmıştır. [107]

Selahaddin Eyyûbi'nin 1187 yılındaki Hıttin Savaşı'yla Haçlı işgaline son vermesinden[108] sonra Kudüs, Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına dâhil edildiği zamana kadar Haremzliler ve Memlûk devirlerini görmüştür. Kudüs, 1250 tarihinden itibaren Memlûk Devleti'nin idaresine girmiştir. Memlûk sultanlarının Haçlılarla ve Moğollarla mücadele içerisinde olmasına rağmen şehre gösterdiği ilgi ve çabalar adeta Kudüs'ün yıldızını parlatmıştır. Zira bu dönemde çok sayıda medrese, han, hankâh, çarşı ve zâviyeler inşa edilmiştir. İnşa edilen yapılar sayesinde şehir kültürel yönden gelişirken, Moğal istilası sebebiyle bulundukları yerleri terk ederek Kudüs'e göç eden pek çok âlim vesilesiyle de ilmî alanda ivme kazanmıştır.[109] Selahaddin Eyyûbi döneminde huzurlu günler yaşayan Kudüs, onun vefatından sonra Eyyûbi Devleti'nin komutanları arasında yaşanan iktidar mücadelesinden olumsuz etkilenmiştir. Sultan Melikü'l Kâmil döneminde 1229 yılında yapılan Yafa Antlaşması ile Kudüs Haçlılara geri verilmiştir. Meliku'n Nâsır'ın gayretleriyle 1240 yılında geri alınan Kudüs, 1241 yılında tekrar Haçlı işgaline uğramıştır. Yaşanan bu çalkantılı sürecin sonucunda şehir nihai olarak 1246 yılında Haçlı işgalinden kurtulmuş, asırlar boyunca Müslümanların idaresinde kalmıştır.

---

[106] Casim Avcı, "Kudüs (Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/ 328-329.

[107] Işın Demirkent, "Kudüs (Haçlılar Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/329.

[108] İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh (İslam Tarihi)*, çev. Ahmet Ağırakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 11, 433.

[109] Cengiz Tomar, "Kudüs (Memlükler Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/ 333-334.

I.Selim'in 1516 ve 1517 yıllarında kazandığı zaferler sonucunda Memlûk Devleti'nin toprakları Mısır ve Şam Beylerbeyliği adı altında taksim edilmiştir.[110] Bu süreçte Kudüs de Şam Beylerbeyliği'nin sınırları içerisindeki bir sancak statüsünde Osmanlı idarî sistemine dâhil edilerek 1516-1831 yılları arasında da aynı yapıyı devam ettirmiştir.[111]

Yavuz Sultan Selim'in Arap coğrafyasına düzenlediği seferlerle birlikte Osmanlı idarî sistemine dâhil edilen Filistin; Aclun, Gazze, Kudüs, Nablus, Leccûn ve Safed sancaklarından oluşmaktadır. Ancak Filistin bölgesinin kaydedildiği tapu tahrir defterlerinin eksik olması coğrafyaya ilişkin kesin bir idarî bölümlemeyi ifade etmeyi zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte Kanuni döneminden kalma tahrirler Filistin'in Aclun, Gazze, Kudüs, Nablus ve Safed sancaklarından müteşekkil olduğuna işaret etmektedir.[112] XVI. yüzyıl boyunca sancaklar arasında küçük değişiklikler yaşansa da XVIII. yüzyılın sonuna kadar yukarıda zikredilen yapı devam etmiştir. Bununla birlikte Kudüs sancağı, Memlûklerin tanzim ettiği Kudüs, el-Halil ve Beni Amr nahiyelerinden oluşan şeklini muhafaza etmiş fakat yüzyıl içinde üçüncü nahiye kaldırılmıştır. Ayrıca Memlûklerin aksine Osmanlılar, sancağın yönetim merkezi olarak Gazze'yi değil Kudüs'ü belirlemişlerdi.[113]

Osmanlı Devleti, Kudüs'ü topraklarına dâhil ettikten sonra şehirde önemli işlere imza atmıştır. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde bir dizi imar ve altyapı çalışmaları hayata geçirilmiştir. Eski şehir surlarının yeniden inşa edilerek tahkim edilmesi, suyollarının düzenlenmesi, kentin birçok noktasında çeşme yapılması ve mimarî alanda gerçekleştirilen çeşitli tadilatlar bu dönemde gerçekleştirilen uygulamalardan sadece birkaçıdır.[114]

XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğine Kudüs'teki Osmanlı idaresi zayıflamaya başlamış ve yolların güvenliği bedevi saldırıları sebebiyle tehdit edilmiştir. Osmanlı yönetimi, özellikle hacıların güvenli bir şekilde yolculuk edebilmeleri için görevliler tayin ederek bu olumsuz durumun üstesinden gelmeye çalışmıştır. Ne var ki takip eden yüzyıllarda

---

110 Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1 (2003), 351.

111 Dror Ze'evi, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 1-2.

112 Zekeriya Kurşun haz. v.dğr., *Osmanlı Filistin'i Yer İsimleri Kılavuzu ve Atlası* (İstanbul: Seçil Ofset Matbaacılık, 2020), 28.

113 Ze'evi, *Kudüs*, 2.

114 Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü* Köylüler (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 11.

Kudüs'te yerel hanedanların yükselişi ve faaliyetleri, yöneticilerden kaynaklanan hoşnutsuzluklar ve toplumsal ayaklanmalar şehrin gündemini hayli meşgul etmiştir.[115] Bütün bu sorunların üstüne XVIII. yüzyılın sonlarında Fransızların siyasî hamleleri Kudüs'ü tehdit etmiştir. Nitekim Kudüs sancağı, 1831-1840 yılları arasında Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından yönetilmiştir. Ancak bu dönem Kudüs açısından kargaşanın hâkim olduğu bir süreçtir. Zira Mehmet Ali Paşa'nın katı tutumu ve vergileri artırması çeşitli isyanların zuhur etmesine sebep olmuştur.[116] Bu süreçte şehirde kurulan yabancı konsolosluklar, gayrimüslimlerin hamisi olan devletlerin tutumları[117] ve özellikle büyük kitleler halinde yasadışı Yahudi göçlerinin gerçekleşmesi Kudüs'ü geri dönülmez bir sürece sokmuştur.[118]

XIX. yüzyıl Kudüs için siyasi kargaşanın ve etnik ayaklanmalarının yaşandığı bir dönemdir. 1917 yılına gelindiğinde İngilizler Kudüs'ü işgal ederek bölgedeki dört asırlık Osmanlı hâkimiyetine son vermiştir. Bu tarihten itibaren şehir sistematik bir şekilde İsrail'in kuruluşuna sahne olmuştur. Nihayetinde 1948 yılına gelindiğinde İsrail Kudüs'ü işgal etmiştir.[119] Nitekim bugün dahi Kudüs işgal altında olmakla birlikte Müslümanların insanî ve hukukî haklarının ihlal edildiği bir duruma sahne olmaktadır.

---

[115] Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)* (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2004), 41.

[116] Abdullah Çakmak, *19. Yüzyıl Başlarında Kudüs* (Ankara: İlem Yayınları, 2020), 61.

[117] Bkz. Avcı, *Kudüs*, 63-67.

[118] Kâmil Cemîl el-Aselî, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/336.

[119] el-Aselî, "Kudüs", 338.

BİRİNCİ BÖLÜM

SEYYAHLAR VE KUDÜS

Bu bölüm boyunca şehrin siyasî ve sosyo-kültürel durumu, 1047 yılında Kudüs'ü ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev'in, 1326'da İbn Battûta'nın, 1648 ve 1671'de Evliya Çelebi'nin ve günümüze nispeten yakın bir tarihte, 1893'te Kudüs'e giden Şiblî Nu'mânî'nin seyahat anlatılarıyla karşılaştırılarak değerlendirilecektir.

A-Siyasî-İdarî Durum

Nâsır-ı Hüsrev, siyasi ve idari yapıyla ilgili bilgiler nakletmemiştir. Onun aktardığına göre Beytülmukaddes olarak zikrettiği Kudüs şehri, Şamlılar ve civarındaki bölgelerde yaşayan insanlar tarafından Kudüs ismiyle bilinmektedir.[120] Bununla birlikte şehir dağ tepesine kurulmuştur. Şehrin etrafındaki Kudüs Kalesi'nin taş ve harçtan yapılmış demir kapısı bulunan sağlam bir kale olduğunu zikretmiş, kalenin önceki devirlerine dair bilgi vermemiştir. Aksine önce şehrin genel manzarasından, kale dışında yer alan Sahire Ovası'ndan, Cehennem Vadisi'nden ve Selvan Su Kaynağı'ndan söz etmektedir. Ardından kalenin kapılarından başlamak üzere diğer yapıları anlatmıştır.[121] İbn Battûta'nın kayıtlarında ise Kudüs Kalesi hakkında yalnızca Selahaddin Eyyûbi'nin şehri fethettiğinde kale duvarlarının bir kısmını yıktırdığı, Memlük Sultanı Baybars'ın Frank tehlikesinden dolayı kale duvarlarının tamamını tahrip ettirdiği bilgisi yer almaktadır.[122]

Evliya Çelebi, Kudüs'e dair izlenimlerine başlarken 1671 yılında gözünün gördüğü ve karşısına çıkan Kudüs'ü birebir aktarmak yerine evvela şehrin geçmiş dönemlerine ait tarihî arka planı yansıtmaya çalışmıştır. Tarih disiplini açısından Evliya Çelebi'nin metodu çok daha yerinde görünmektedir. Zira herhangi bir şehrin tarihi hakkında öncesinde bilgi sahibi olmak o şehrin mahiyetini, kurumlarını ve insanlarını anlamak açısından önemlidir. Evliya, Kudüs şehrinin Yunanlılar, Süryanîler ve Araplar tarafından hangi isimle kullanıldığını anlatarak söze başlamaktadır. Ardından Kudüs'ün Müslümanlar ve diğer milletler nezdinde ihtiva ettiği önemi aktarmaktadır. Bununla

[120] Hüsrev, *Sefername,* 32.
[121] Hüsrev, *Sefername,* 33.
[122] İbn Battûta, *Seyahatnâme,* 1/84.

birlikte bütün devletlerin Kudüs'e hükmetmek için adetâ yarış içinde olduklarını ve bu amaç uğrunda savaşlara giriştiklerini belirten bilgilere de yer vermektedir.[123]

Evliya Çelebi'nin Kudüs anlatısının tamamı *Seyahatnâme*'nin 9. cildinde yer almaktadır. Ancak Evliya Kudüs'e birkaç defa gittiği için *Seyahatnâme*'nin farklı ciltlerinde de Kudüs ile ilgili bilgilerle karşılaşılmaktadır. Nitekim onun herhangi bir yeri anlatırken bir şekilde sözü Kudüs'e veya Kudüs'te ön plana çıkan yapılara getirdiği görülmektedir.[124] Öyle ki İstanbul'u gezerken Ayasofya'da temaşa ettiği bir kitabenin, Kudüs'ün ilk kıble olmasına dair bilgileri ihtiva ettiğini ve kimsenin el süremediği tılsımlı bir yapıya sahip olduğunu aktarmaktadır.[125] Hz. Nuh'un (a.s) oğlu Sâm tarafından Şam'ın inşa edildiğini nakleden Evliya Çelebi ardından *"Filistin ve Kudüs'ü bina edip şenlikli ettiler."*[126] şeklindeki bir malumat ile Kudüs'ün kadîm tarihine atıf yapmaktadır. Mısır'ın fethi bahsinde de Kudüs'ün Hz. Ömer tarafından fethini şu şekilde aktarmaktadır; *"Bu sırada Hazret-i Peygamber de kâfirlere rağmen Hazret-i Ömer'i 80 bin asker ile Kudüs'e gönderdi, Hazret-i Ömer bizzat Kudüs-i Şerifi fethetti. Ardından Hazret-i Halid ibn Velid'i 40 bin askerle Şam üzerine serdar etti. Şam'ı kuşatınca 40 bin asker daha yardım gelip Halid ibn Velid Kral Hırkil elinden zorla Şam-ı şerifi fethetti. ...Sonra Kudüs ve Şam keferesi isyan edince Hazret-i Ömer zamanında ikinci defa fethedildi."*[127] Benzer şekilde Konya Kalesi'nin özelliklerinden bahsederken de Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethine dair bilgilere yer vermektedir.[128]

Şiblî Nu'mânî de öncelikli olarak Nâsır ve Evliya'ya benzer bir şekilde şehrin ismini ve ülkesindeki yaygın kullanımını ifade ederek Kudüs anlatısına başlamaktadır. Kudüs isminin özel bir bina adı olmadığını, şehir için kullanıldığını aktarmış, kendi ülkesinde bu şehir için Beytülmakdis denildiğini belirtmiştir. Ayrıca o, diğer seyyahlardan farklı olarak şehrin tarihinin, Hz. Dâvud ve Hz. Süleyman peygamberlerden öncesine dayandığını nakletmektedir. Ardından Hz. Dâvud'un Kudüs'ü Hz. İsa'dan 1048 sene

---

[123] Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2011, 9. Kitap, 2. Cilt), 491.

[124] Procházka-Eisl, "Evliyâ Çelebi ve Kutsal Yerler", 349.

[125] Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2011, 1.Cilt, 1.Kitap), 89.

[126] Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, 10.Kitap, 1.Cilt), 10.

[127] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, (10/1), 25.

[128] Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2011, 3.Cilt, 1.Kitap), 22, 70.

önce Medesiler'den alıp başkent yaptığını aktarmaktadır. Daha sonra şehrin tarihî önemini, Müslümanların ilk kıblesi olduğunu ve Hıristiyanların halen daha kıble olarak yöneldiklerini belirtmektedir. [129]

Evliya Çelebi, Osmanlı Devleti'nin Kudüs'ü topraklarına dâhil ettiği 1517 yılına kadarki tarihî ve siyasî bilgileri özetleyerek kronolojik bir şekilde aktarmaktadır.[130] 1517'ye gelindiğinde Çerkezlerin yönetimi altında bulunan Kudüs'ün anahtarlarının I. Selim'e teslim edildiğini naklederek sözü hâlihazırdaki Osmanlı idaresine getirmektedir.[131] Elbette Evliya'nın, şehrin ana iskeletini oturttuğu yapıyı anlayabilmek için Osmanlı Devleti'nin şehircilik nazariyesi hakkında fikir sahibi olmak elzemdir. Osmanlı taşra teşkilatının başında beylerbeyilik makamı gelmekle birlikte onu takip eden sancak, kaza ve en küçük yerleşim birimlerinden oluşan nahiyeler bulunmaktadır.[132]

Evliya Çelebi'nin zikretmiş olduğu bilgilerde Kudüs'ün, Gazze, Safed, Nablus, Cebel-i Aclûn, Leccun ve Şam sancağıyla birlikte Şam eyaletine bağlı salyâneli bir sancak olduğu belirtilmektedir.[133] Bununla birlikte mevleviyetinin (kadılığının) Ahfeşzâde'ye verildiği, padişah tarafından belirlenen has miktarının 25.7485 akçe, zeâmetin 6, tımar gelirlerinin de 106 akçe olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca paşanın kendisi Şam'da meskûn olmakla birlikte eyaletinde İzzetü'l Haşim, Cebel-i Aclun, Leccûn ve Nablus sancağı bulunmaktadır.[134] Kudüs sancağındaki molla da paşayla aynı geliri kazanmakta ve problem yaşanan nahiye ve kazalara neferlerini gönderme yetkisine sahiptir. Söz konusu kazalar Kudüs-i şerif, Halilü'r-rahman, Nablus, Remle, Kerek, Leccûn ve Cinin'dir. Mollanın yetki alanlarını aktarmaya devam eden Evliya onun hizmetinde 20 ağalık bulunduğunu zikrederek bu ağalıkların 11 tanesine yer vermektedir.[135]

Netice itibarıyla askerî ve siyasî açıdan bir paşanın idaresinde bulunan Kudüs sancağında birinci sınıf kadılık olarak bilinen mollalık kurumunun yönetimdeki ağırlığı Evliyâ'nın ifadelerinden de anlaşılmaktadır. Zira adlî konularda söz sahibi olan kadı,

---

129 Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi,* 151.
130 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 491- 493.
131 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 492.
132 Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı", 351.
133 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 571.
134 Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 493.
135 Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme,* 494.

sancakbeyinin dışında ayrı yetki alanı olmakla birlikte gerekli durumlarda sancakbeyinden daha yetkili bir konumda bulunabiliyordu.[136] Siyasî, askerî, idarî ve dinî kurumlara ait bir bilgi olarak da Kudüs sancağının sipah kethüdayeri, Dergâh-ı Âli yeniçeri serdarı ve Şam yeniçerisi, dört mezhebin müftüleri, nakibüleşrâfı, âyânı eşrâfı, uleması, kale dizdarı ve 200 adet hisar eri bulunmaktadır.[137] Yine *Seyahatnâme*'nin bu bölümünde kent içindeki asayişi sağlayan subaşıların olduğu, Müslüman hacıları el-Halil, Beytüllahim ve Nebi Musa türbesi gibi önemli ziyaret yerlerine götürmekle vazifelendirildikleri anlaşılmaktadır.

Osmanlı idarî sisteminde Halîlürrahman adıyla geçen el-Halîl şehri, Kudüs sancağına bağlı nahiye merkezi olarak belirlenmişti.[138] Evliya'nın ifadesine göre el-Halil nahiyesi, Kudüs sancağına bağlı paşa hâssı ve subaşılıktır. Kethüdayeri ve yeniçeri serdarı olmamakla birlikte dizdarı ve kale neferleri bulunmaktadır.[139]

Evliya Çelebi, Osmanlı Devleti'nin hudutları içerisinde yer alan Kudüs sancağının siyasî ve idarî kurumlarının işleyişini aktardıktan sonra Kudüs Kalesi ve içerisindeki yapıları tanıtmaktadır. Kudüs Kalesi'ni şu ifadeyle tanımlamaktadır: *"Kudüs Kalesi, Sahratullah Mescidi Kubbesi ve Kudüs suyu üzerine büyük bir kale Süleyman Han'ındır."*[140] Nâsır-ı Hüsrev, Evliya'dan altı asır önce Kudüs'ü ziyaret ettiğinde benzer bilgilere yer vermiş olsa da Evliya'nın üslubunun kitabî malumatı da haiz olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Evliya, Filistin coğrafyasının tarih kitaplarında *Arz-ı Filistin* ismiyle geçtiğini aktarmış, Allah Teâlâ'nın Kur'an-ı Kerîm'de söz konusu coğrafyaya kırk iki yerde işaret ettiğini de ilave etmiştir. Ayrıca Kudüs'ün taşıdığı önemden dolayı bütün devletlerin ona hükmetmeye çalıştığını ve kuşatmalar sebebiyle kalesinin harap olduğunu nakletmiştir. Ancak söz konusu ahvâlin Kanuni Sultan Süleyman zamanında düzeldiğini ve muhkem bir yapıya dönüştüğünü de kaydetmektedir. Kanuni'nin 1538-40 yılları arasında Lala Mustafa Paşa'nın önderliğinde inşa ettirdiği şehir surları

[136] Hilal Çiftçi, *XVII. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Çevresinde Gayrimüslim Nüfus* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 12.
[137] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 493.
[138] Mustafa L. Bilge, "Halîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/306.
[139] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 541.
[140] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (1/1), 120.

Mescid-i Aksâ'yı ve diğer önemli yapıları içine alan dikdörtgen bir yapı görünümündedir.[141]

Şiblî Nu'mânî, seyahat ettiği yerlerde kent görünümüne ilişkin detaylı incelemelerde bulunmasa da Kudüs anlatısında şehrin genel yapısına ait bilgilere ulaşılmaktadır. Şehir, surlarla çevrili eski ve sur dışındaki yeni şehirden oluşmaktadır. Ona göre eski şehir, evlerin, dükkânların ve yolların birbirine geçtiği girift bir yapı arz ederken yeni şehir geniş ve estetik bir izlenim vermektedir.[142]

Evliya Çelebi *Seyahatnâme*si'nde kalenin genel bilgilerinden sonra başta kapıları olmak üzere kale sınırları içerisinde yer alan yapılar tanıtılmaktadır. Fakat üç seyyahın gözünden bakıldığında bu konuda farklılıklar görülmektedir. Evliya Çelebi, Bâb-ı Meğaribe, Dâvud Kapısı, Halilürrahman Kapısı, Bozdoğan Kapısı, Zehriyye Kapısı, Şubat Kapısı ve Bâb-ı Meryem olmak üzere 7 kapı zikretmektedir. Ancak Nâsır-ı Hüsrev, Dâvud Kapısı, Bâb'üs-Sakar, Bâbü'l-Esbat, Bâbü'l-Ebvâb, Bâbu'r-Rahme, Bâbü't-Tövbe, Bâbu'l-Ayn, Bâbu'l-Hıtta ve Bâbu's-Sekîne kapıları olmak üzere toplamda 9 kapı sayarken[143] İbn Battûta ve Şiblî Nu'mânî hiçbir kale kapısının ismine yer vermemiştir. Nâsır'ın tasvir ettiği Dâvud Kapısı, Dımaşk pirinciyle kaplanmış, altın yaldızlı nakışlarla süslendiği, altın görünüme sahip, on beş arşın yüksekliğinde, sekiz arşın genişliğindedir.[144] Evliya Çelebi ise söz konusu kapının kıble yönünde, on iki arşın yüksekliğinde yeni kapı olduğunu ifade etmektedir.[145] İki seyyahın da ortaklaşa zikrettikleri kapı olmasına rağmen Nâsır'ın kapının dış görünümü ve tezyinatına dair kaydettiği bilgiler daha zengindir. Evliya ve Nâsır kapılar konusunda farklı bilgiler paylaşmaktadır. Bu durum, Evliya'nın öncelikli olarak sadece Kudüs'ün sur içinde kalan kale kapılarına yer vermesinden, Nâsır-ı Hüsrev'in ise böyle bir ayrıma girmeden kale kapılarıyla birlikte Mescid-i Aksâ'nın kapılarını da zikretmesinden kaynaklanmaktadır.

Kudüs surları, seyyahların anlatılarında kent dokusuna ilişkin estetik güzelliği bulunan tarihî yapılar olmakla birlikte aynı zamanda şehir güvenliğinin sağlanması hususunda da

---

141 Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 494.
142 Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 151.
143 Hüsrev, *Sefername*, 46.
144 Hüsrev, *Sefername*, 37.
145 Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 495.

önem teşkil ediyordu. Zira sur kapıları Müslüman veya gayrimüslim fark etmeksizin şehre dışarıdan gelen herkesin denetlendiği ve yalnızca izin verilenlerin içeri alındığı bir vezne vazifesi görüyordu.[146]

Evliya Çelebi, kalenin kaç burcu olduğunu, kale dışındaki yer yapısının özelliklerini aktarmıştır. Ayrıca kale dışını dolaşırken kapılar arasındaki mesafeleri adım hesabıyla tek tek not etmiş toplamda 7050 adıma tekâbül ettiğini ileri sürmüştür. Böylelikle eski şehrin surlarını tanıtan Evliya Çelebi'nin Halil Kapısı'ndan şehre girdiği tahmin edilmektedir. Zira bu kapıdan içeri girildiğinde bir iç kalenin varlığından söz ederek şu şekilde tavsif etmektedir; *"Bu kale içinde dizdar, kethüda, imam, hatip, müezzinler ve hisar erleri sakinlerdir. Tamamı 70 adet kireç ile sıvalı hanelerdir. Gayet küçük odalardır. Dizdarın bahçesi bu iç kale hendeği içre bir bahçedir."* Hz. Dâvud'un (a.s) yaptırdığı kule ve evinin yer aldığı üç katlı bu iç kale, Evliya'nın tasvirine göre kompleks bir yapı özelliği taşımaktadır. Zira içerisinde Mescid-i Aksâ'ya dönük Dâvud Camii yer almaktadır. Söz konusu cami bu özelliğini Eyyûbi Sultanı İsa'nın eliyle kazanmıştır. Hatta Evliya, Sultan İsa'nın, Tövbe Suresi'nin 109 ve Saf Suresi'nin 13. ayetleriyle birlikte *"Amelü hâze'l-burci'l- mübâreki min Mevlânâ el- Melikü'l-mu'azzam şerefü'd-dünyâ ve'd-dîn İsa bin Melikü'l- âdil bin Seyfüddîn bin Ebî Bekr bin Muhammed bin Eyyûbiyân bin Şâdî halledallâhu devletehu ve tevellâ imâratehu İzzeddîn ve ammera imaretehu arza Filistîn, fî şuhûri sene aşer ve sitti mi'e ilallâhi rabbü'l- âlemin. [610]* yazısını caminin mihrabının sol tarafındaki bir mermere yazılı olduğunu nakletmektedir.[147]

Seyyahlar şehrin genel görünümüne dair bilgilere de yer vermişlerdir. Nâsır ve İbn Battûta şehrin gayet büyük olduğunu, binaların taştan yapıldığını ifade etmektedir. Ayrıca Nâsır-ı Hüsrev, İbn Battûta'tan farklı olarak şehirdeki pazarların güzelliğinden, binaların yüksekliğinden, birçok sanatkârın varlığından ve onların her birinin ayrı bir çarşısı olduğundan söz etmektedir.[148] Evliya Çelebi de benzer şekilde bütün yapıların taştan, evlerin çatısının da kireç kaplı olduğunu nakletmektedir.[149] Nitekim onun *"Tûr-ı*

[146] Ze'evi, *Kudüs*, 21.
[147] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 497.
[148] Hüsrev, *Sefername*, 33.
[149] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 497.

Zeytâ'dan Kudüs-i Şerif şehri gömgök kurşunlu büyük yapılardır."[150] tespiti şehre dair genel bir panorama çizmektedir. Ayrıca Evliya, diğer seyyahlardan farklı olarak şehrin küçük görünmesine rağmen 240 mihrabı bulunduğunu belirtmektedir. Ancak bu mihraplardan Mescid-i Aksâ ve Dâvud Camii dışındakiler medrese ve zaviye mescitlerdir. Ayrıca şehirde 6 adet büyük han, 6 hamam, 3 imaret, 18 çeşme, 70 yerde havuz, fıskiye, 40 yerde sebilhaneler ve su sarnıçları da bulunmaktadır. Evliya Çelebi şehrin su işlerine Kanuni'nin yaptığı hizmetleri de bu meyanda zikretmektedir.[151]

Nâsır-ı Hüsrev, Kudüs'ü anlattığı kısımlarda Evliya Çelebi ve Şiblî Nu'mânî gibi şehrin tarihî, siyasî ve idarî durumunu ayrıca izah etmemiştir. *Sefername*'nin satır aralarında yaşadığı devre ait siyasi nüanslar yer alsa da onun anlatısı şehirdeki yapıları betimleyen bir üsluptadır. Evliya Çelebi gibi bütünden parçalara giderek takip edilen bir anlatım yerine parçadan bütüne odaklanan bir anlatımı benimsemiştir. Evliya Çelebi'nin Kudüs'ün tarihî, siyasî ve idarî tarihine ilişkin naklettiği bilgiler ise daha ayrıntılıdır. Evliya'nın anlatısı boyunca bütünden parçaya doğru giden bir anlatımı benimsediği gözlemlenmektedir. Zira o, İslam dininde mukaddes kabul edilen bir şehir olan Kudüs'ü anlatırken önce tarihi arka planı aktarmış ardından surların çevrelediği kadîm şehrin kapılarını anlatmıştır. Evliya'nın Kudüs'ü, XVII. yüzyıldaki portresiyle okuyucunun zihninde karşılık bulmaktadır.

B-Sosyal ve Kültürel Durum

1-Demografik Yapı

a-Nüfusu

Nâsır Kudüs'e gittiği dönemde şehirde yirmi bin kişilik nüfusun bulunduğunu nakletmektedir.[152] İbn Battûta ise nüfusla ilgili herhangi bir bilgi aktarmamıştır. Evliya Çelebi de iç kalede Türk garnizonun varlığından bahsederek 70 hanenin mevcut olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte Hz. Dâvud varoşundaki 40 hanenin dışında

[150] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 515.
[151] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 524.
[152] Hüsrev, *Sefername,* 33.

1000 evin bulunduğunu naklederken,[153] Şiblî de Kudüs'ün nüfusunun elli-altmış bin kadar olduğunu aktarmıştır.[154]

Kudüs sancağına ilişkin Osmanlı Devleti tarafından tutulan 5 mufassal tahrir defteri bulunmaktadır. Bu defterlerden 1596-7 yıllarında kaydedilen tahrire göre, Kudüs şehrinde toplam 1268 Müslüman hane, 76 mücerred bulunmaktadır.[155] Söz konusu defterin eksik olması sebebiyle gayrimüslim nüfus ve kentteki etnik gruplar tespit edilememektedir. Ancak 1562-3 yılını esas alan tahrirlerde tahmini 9665 Müslüman, 1475 Hıristiyan ve 1185 Yahudi nüfusu bulunmaktadır.[156] Etnik gruplara bakıldığında ise Cündîler, Rumlar, Süryaniler, Ermeniler, Kıbtîler, Gürcüler, Frenkler ve Habeşliler zikredilmektedir.[157] XVII. yüzyılda Kudüs'e giden Polonyalı Simeon ve Chevalier d'Arvieux da halkın etnik yapısına ilişkin benzer bilgilere yer vermişlerdir. Ancak yine de halkın büyük çoğunluğunu teşkil eden etnik unsur Müslümanlardır.[158]

Kudüs sancağı, XVI. yüzyıl sonlarında nüfus açısından büyük bir gelişme kaydetse de bir yüzyıl sonra yaşanan siyasî istikrarsızlıklar nüfusun gerilemesine sebep olmuştur.[159] Seyahatnâme anlatılarının dışındaki araştırmalarda XVII. yüzyılda Kudüs nüfusunun bir önceki yüzyıla oranla büyük bir artış yaşamadığı yönündedir. Nitekim Batılı seyyahların ve Hıristiyan hacıların çizmiş olduğu haritalar kentte yüksek nüfus yoğunluğunun bulunduğuna dair ipucu vermemektedir.[160]

b-Mahalleler

Seyyahların anlatılarında şehirdeki mahallelerin isimleri hakkında bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak yine de Nâsır Kudüs'teki mahallelerin ve sokakların fiziki görünümüne dair bilgi vermektedir.[161] Hatta onun izlenimlerinde Mescid-i Aksâ'nın etrafındaki mahallelerin varlığına dair ipuçları vardır.[162]

---

153 Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 497.
154 Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 151.
155 Hasan Hüseyin Güneş, *Kudüs Meğâribe Mahallesi* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017), 96.
156 Emine Erdoğan, *XVI. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus ve Etnik Yapı* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 73.
157 Erdoğan, *XVI. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus ve Etnik Yapı*, 91- 92.
158 el-Aselî, "Kudüs", 337.
159 Avcı, *Kudüs*, 50.
160 Ze'evi, *Kudüs*, 25.
161 Hüsrev, *Sefername*, 32.
162 Hüsrev, *Sefername*, 44-45.

Kudüs bugün olduğu gibi geçmişte de Müslümanların, Hıristiyanların ve Yahudilerin bir-arada yaşadığı bir şehirdi. Osmanlı Devleti, Kudüs'ü toprakları içerisine aldıktan sonra kentteki dinî grupların dikkate alındığı bir yerleşim kurulması yönünde herhangi bir yaptırımda bulunmamıştır. XVII. yüzyılda mahallelerinin hudutları resmî anlamda belirlenmese dahi kentin dinî ve etnik çeşitliliği kendi içinde doğal bir bölünmeyi gerekli kılmıştır. Nitekim Müslümanların Mescid-i Aksâ ve çevresinde, Hıristiyanların Kamâme Kilisesi yakınlarında ve Yahudilerin Ağlama Duvarı olarak isimlendirdikleri Batı duvarına yakın yerlere ev yaparak yerleşmeleri bahsi geçen bölünmeyi göstermektedir.[163]

1596-7 tarihli tahrir defterlerinin incelendiği çalışmada Kudüs şehir merkezinde Mahalle-i Şeref, Mahalle-i Bâbü'l Kattânîn, Mahalle-i Rişe, Mahalle-i Meğaribe, Mahalle-i Bâbü'l Amûd, Mahalle-i Akabetü's-sitt, Mahalle-i Bâbü'l Hıtta, Mahalle-i Zara'ina ve Cemaat-i Melkite isimli mahalleler kaydedilmiştir.[164]

2-Dinî Durum

Kudüs, Müslüman devletler nezdinde İslam dünyasının üçüncü mukaddes şehri olması sebebiyle ihtiram gösterilen ve dinî niteliğiyle ön plana çıkan bir şehirdi. Nitekim kentteki camilerin, mescitlerin, tekkelerin, ulemanın ve din adamlarının varlığı da şehrin dinî mahiyetini desteklemekteydi.[165]

Nâsır, İbn Battûta, Evliya Çelebi ve Şiblî Nu'mânî Kudüs'e gittiğinde şehir Müslümanların yönetimi altında bulunmaktaydı. Bununla birlikte kendi inançları sebebiyle Kudüs'e kutsiyet atfeden Hıristiyanlar ve Yahudiler de Müslümanlarla aynı toplumda yaşıyorlardı. Ancak yine de nispeten nüfusun çoğunluğunu Müslümanlar teşkil etmekteydi. Söz konusu bu iki faktör, şehir hayatını bütün yönleriyle ihata eden yegâne unsurun Müslümanlar ve onların inandıkları dinin prensipleri tarafından şekillenmesine imkân tanımıştır.

a-Müslümanlar

Nâsır, Şam ve civarından hacca gidemeyen Müslümanların hac zamanı Kudüs'e gelip vakfeye durduklarını, bayram günü kurban kestiklerini ifade etmektedir. Onun

[163] Ze'evi, *Kudüs*, 26.
[164] Güneş, *Kudüs Meğâribe Mahallesi*, 95.
[165] Ze'evi, *Kudüs*, 20.

aktardığına göre, hac sebebiyle neredeyse yirmi binden fazla Müslüman Kudüs'ü ziyaret etmekteydi. Bununla birlikte Kudüs'ün dinî öneminden dolayı oğullarını sünnet ettirmek için Kudüs'e gelen insanların olduğunu da ilave etmektedir.[166]

Kudüslü Müslümanlar genellikle namazların cemaatle kılındığı Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu alana yakın kısımlara yerleşmişlerdir.[167] Dolayısıyla Mescid-i Aksâ özellikle Müslümanların günde beş vakit mutat olarak bir araya geldikleri bir mekân haline gelmiştir. Ayrıca evler Mescid-i Aksâ çevresine yakın yerlere inşa edilmekle birlikte Kudüs ahâlisinin ihtiyaçlarını temin ettiği çarşı, pazar gibi alış-veriş dükkânları da bu civardaydı. Han ve hamamların, eğitim-öğretim kurumlarının büyük çoğunluğunun da Mescid-i Aksâ çevresinde faaliyet göstermesi sosyal ilişkilerin nabzının attığı yerler olmasına olanak tanımıştır. Nitekim Nâsır'ın aktardığına göre, günlerini ibadetle geçiren birçok Müslüman Mescid-i Aksâ ve etrafındaki bölümlerde misafir edilirdi.[168] Bu bağlamda 1671 yılında Kudüs'ü ziyaret eden Evliya Çelebi, Mescid-i Aksâ'nın etrafında neredeyse her milletten insana kucak açan tekke ve dergâhların varlığından bahsetmektedir. Öyle ki Mescid-i Aksâ'nın dört bir tarafındaki revaklarda Hintli, Bindli, Belhli, Acem, Kürt, Tatar, Moğol ve Anadolu'dan gelen ve ibadetle meşgul olan insanlar misafir edilmektedir.[169]

Osmanlılar amelî konularda Hanefi mezhebine bağlıydılar. Ancak özellikle devletin Arap coğrafyasında yaşayan nüfusunun çoğunluğu, Hanefi mezhebinin dışındaki mezheplerle amel eden insanlardan oluşmaktaydı. Nitekim Kudüs'teki Şafii, Mâliki ve Hanbelî mezhebine mensup Müslümanların Mescid-i Aksâ dahilinde ayrı mescitleri bulunmaktaydı. Ancak bütün Müslümanlar Cuma namazını Mescid-i Aksâ'da eda etmekteydi. Nâsır kendi ibadet mekanlarında veya mescitlerinde namaz kılanların Cuma günleri Mescid-i Aksâ'da cemaate dâhil olduklarını ifade etmektedir.[170] Bu bağlamda Evliya Çelebi de Mescid-i Aksâ'nın dört imamının ve dört hatibinin dönüşümlü bir şekilde birer hafta hizmet ettiklerini ifade etmektedir. Ayrıca *"Cuma gününde hatipleri*

[166] Hüsrev, *Sefername*, 32.
[167] Ze'evi, *Kudüs,* 26.
[168] Hüsrev, *Sefername*, 38.
[169] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 512.
[170] Hüsrev, *Sefername*, 38.

minbere kılıç ile çıkarlar." şeklinde Cuma gününe mahsus bir uygulamayı da ilave etmektedir.[171]

Evliya'nın anlatısındaki Mâliki Camii'nde her gün sabah namazından sonra düzenlenen zikir meclisi[172], Bayezid-i Bestâmi Tekkesinde her Cuma gecesi tertip edilen tevhid-i sultânî[173] benzer şekilde Ömer Mescidi'nin etrafındaki odalarda kalan Rufâi dervişlerinin Cuma geceleri devam ettiği âyin-i muhammedîler[174] Kudüs'teki dinî yaşamı yansıtan manzaralar olarak zikredilebilir.

Şiblî Nu'mânî'nin Kudüs'teki tekke ve dergâhlar hususunda zikrettiği bilgiler de şehirdeki dinî durum değerlendirirken göz önünde bulundurulmalıdır. Onun aktardığına göre, Kudüs'te neredeyse her ülke ve milletten gelen Müslümanlara ait kurumlar bulunmaktadır.[175]

b-Gayrimüslimler

Nâsır'ın ifade ettiğine göre, Rum ülkesinden ve çeşitli ülkelerden gelen çok sayıda Hıristiyan ve Yahudi Kudüs'teki kiliseyi ve havrayı ziyaret etmek amacıyla şehre gelmekteydi.[176] Sosyal açıdan Kudüs toplumunun bir parçasını teşkil eden gayrimüslimler, Müslümanlarla iç içe bir şekilde yaşamışlardır. Ayrıca Hıristiyan ve Yahudiler hukukî zeminde de gerekli durumlarda Müslümanların kadı mahkemesine başvurarak haklarını arama hürriyetine sahipti.[177]

Kudüs her ne kadar Müslümanların söz sahibi olduğu ve sosyal hayatı şekillendirdiği bir şehir olsa da Hıristiyan ve Yahudilerin de kendi içlerinde birlik oluşturduğu bir toplumdu. Hıristiyanlar açısından Hz. İsa (a.s) Kudüs topraklarında yaşamış ve dinî mesajını burada yaymıştır. Bununla birlikte onun çarmıha gerilerek Kudüs'te öldürüldüğüne inanılması ve Hıristiyanlar açısından önemli mekânların mevcudiyeti sebebiyle söz konusu şehir kutsal görülmüştür.[178] Özellikle Hz. İsa'nın gömülü bulunduğu düşünülen Kutsal Kabir Kilisesi ve etrafı, Kudüs'teki Hıristiyanların mesken

[171] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 500.
[172] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 513.
[173] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 515.
[174] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2),531.
[175] Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 151.
[176] Hüsrev, *Sefername*,
[177] Ze'evi, *Kudüs*, 38.
[178] Güngör, "Hıristiyanlıkta Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", 154.

tuttuğu bir alan hâline gelmiştir. Ermeni Hıristiyanlar da kendi manastırlarının yer aldığı kentin güneybatı tarafına yakın olmayı tercih etmişlerdi.[179]

Evliya Çelebi'nin aktardığına göre, Hz. Ömer Mescidi'nde beş vakit namaz kılınırken Kamâme Kilisesi'nde Hıristiyanların İncil okuduklarına ve çalgı aleti kullandıklarına dair gözlemleri bu serbestliğin bir örneğidir. Benzer şekilde Ermeni Manastırı Müslüman veya gayrimüslim ayrımı yapmaksızın bütün misafirlere üç gün boyunca ücretsiz bir şekilde barınma ve gıda hizmeti sunmuştur. Öyle ki manastıra gelen konukların güzel koku ihtiyacının giderilmesine kadar ince ayrıntılar dahi düşünülmüştür. Bu durum, Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin seyrini anlamak açısından önemli nüanslardır.[180] Mezhep ayrımı olmaksızın bütün Hıristiyanlar tarafından en kutsal bayramlardan biri olarak görülen ve Hz. İsa'nın dirilişi münasebetiyle kutlanan Paskalya Bayramı da gayrimüslim tebaanın devletle ve sosyal hayatla kurduğu ilişkinin seyrini değerlendirmek açısından önem teşkil etmektedir.[181] Osmanlı Devleti, birlikte yaşadığı gayrimüslim halkla neredeyse dört yüz yıl boyunca önceki asırlara nispeten sükûnetin hâkim olduğu bir ortam kurmayı büyük oranda başarmıştır. Hıristiyan ve Yahudilerin ibadetlerini yerine getirirken yaşadıkları özgürlük bahsi geçen huzur ortamının meydana gelme sebeplerinden biridir.

Kudüs'te Müslüman ve Hıristiyanlardan sonra nüfusun geri kalan kısmını oluşturan diğer unsur Yahudilerdi. Tanrı tarafından kendilerine vaat edildiğini düşündükleri Kudüs toprakları, Yahudiler açısından da tarihî ve dinî saiklerle kutsal kabul edilen bir şehirdir.[182] Kent içerisinde Yahudilerin ibadet ettikleri ve Ağlama Duvarı olarak isimlendirdikleri Burak Duvarı'na yakın yerlerde yaşadığı bilinmektedir.[183] Yahudilerin ibadet ettikleri bir diğer yer de Ramban Sinagogu'dur.[184] Ayrıca Osmanlı Devleti, Yahudilerin sinagoglarda dinî görevlerini yerine getirmelerini yasaklamamakla birlikte bazı durumlarda yeni sinagog inşa etmelerine de müsamaha göstermiştir.[185] Hıristiyanlarda olduğu gibi Yahudiler de geleneksel olarak kutladıkları Hamursuz

[179] Ze'evi, Kudüs, 26.
[180] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 532.
[181] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 493.
[182] Fuat Aydın, "Yahudiler/ Yahudilik Açısından Kudüs", 117.
[183] Ze'evi, *Kudüs*, 26.
[184] Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 298.
[185] Nagihan Öztürk, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Yahudiler ve Yahudilik* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 91.

(Pesah) Bayramında bazı uygulamaları yerine getirmek zorundaydı. Kudüs'teki fırıncılar loncasının dâhil olduğu bayram süresince Yahudiler için özel yöntemlerle hazırlanmış ekmek üretimi yapılıyordu.[186] Bu durum, içtimaî hayat içerisinde Yahudilerin dışlanan bir etnik grup olmadığını bilakis yönetimin tanzim ettiği kurallar çerçevesinde hayatlarını idame ettirdiklerini göstermektedir.

Evliya Çelebi, Kudüs anlatısında Yahudileri Hıristiyanlar kadar anlatmamıştır. Ancak yine de Yahudilerin büyük çoğunluğunun Safed sancağında yaşadığını belirtmektedir.[187] Bununla birlikte Yahudilerin el-Halil nahiyesinde de yaşadığı anlaşılmaktadır. Zira Evliya'nın naklettiğine göre nahiyenin tamamı Yahudi idi. Bu sebeple el-Halil'de bulunan Hz. Osman Cami'sinin cemaati yoktur.[188] Evliya Çelebi Müslüman bir seyyah olmasına rağmen diğer dinlere mensup insanlara karşı dışlayıcı bir tavır sergilememiş, onlarla objektif ve doğal bir ilişki kurmuştur. Kudüs anlatısında Müslümanlara odaklanmakla birlikte gayrimüslimlere de yer vermiştir. Ancak onun Yahudilerden ziyade Hıristiyanları ve ilgili oldukları meseleleri daha çok zikrettiği fark edilmektedir.[189] Nitekim Evliya Çelebi'nin Kudüs dışındaki yerlerde gözlemlediği Hıristiyanlarla ilgili aktardığı ayrıntılar Hıristiyan dünyasının Kudüs'e yönelik algılarını anlamak açısından önemlidir.

Kudüs'ün Hıristiyanlar nezdinde değerli görülmesine dair tarihî bir bilgi olarak şu alıntı önem arz etmektedir: *"Yunanlı Yanvan Tarihi'ne göre Hz. Davud Kudüs-i Şerif'te Mescid-i Aksâ'yı yapmadan önce Nasarâ'nın kıblesi mabedhanesi bu Urfa şehri idi. Hâlâ Kudüs'ten sonra bütün Hıristiyan milletler bu Urfa'yı ziyaret ederler. Daha sonra Hz. Mesih Kudüs'de Beytüllahm adlı yerde doğduğu için ona itibar eder, ama yine bütün Hıristiyanlar bu Urfa kiliselerine diğ Frengistan'dan adaklar gönderirler."*[190]

Bulgar, Voynuk ve Sırp kavimlerinin Köstence şehrini çok sık ziyaret ettiklerini belirtmek için *"Kudüs-i Şerif kadar ziyaret ederlerdi"*[191] *"Sonunda o hesapsız mal ile bu şehri öyle imâr etti ki Kudüs yerine Bulgar ve diğer kötü işli murdar kafirler bu şehri*

[186] Amnon Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001), 28.
[187] Mustafa Öksüz, *"XVI. Yüzyıl Kudüs'ünde Yahudi Mabetleri ve Osmanlı Devleti"*, İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi, 1 (2018), 12.
[188] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 497.
[189] Procházka-Eisl, "Evliyâ Çelebi ve Kudüs'teki Kutsal Yerler", 358.
[190] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (3/1), 209.
[191] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (3/2), 542.

ziyaret ettiler." ifadelerini kullanmaktadır.[192] Benzer şekilde Ustolni-Belgrad Kalesi'nin özelliklerini anlatırken de söz konusu kalenin kafirlerin Kızılelması olduğunu, Kudüs-i Şerif'ten daha çok itibar gösterdiklerini ve buraya sahip olmayı arzuladıklarını ifade etmektedir.[193]

Yukarıda Müslümanlar dışındaki gayrimüslim unsurların toplum nezdindeki niteliğine dair zikredilen bilgilere ilave olarak Hıristiyan ve Yahudilerin Müslümanlarla birlikte ekonomik bağlantılarının bulunduğu da ifade edilebilir. Zira Kudüs'teki lonca teşkilatının içerisinde kimi zaman gayrimüslimlerin Müslümanlarla aynı meslek grubu içerisinde bulundukları kimi zaman da müstakil olarak bir meslek dalında faaliyet gösterdikleri vakidir.[194] Bununla birlikte Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki ticarî ortaklık, alış-veriş, borç alıp verme gibi parasal ilişkiler de sürdürülmekteydi.[195]

3-Gündelik Hayat

Kudüs XVII. yüzyılda Müslümanların ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı mozaik bir toplum yapısına sahipti. Bu durum kentin gündelik yaşantısına da yansımıştır. Her ne kadar Müslümanlar, nüfusun büyük kısmını oluşturarak sosyal hayatı şekillendiren başat faktör olsalar da bir arada yaşadıkları Hıristiyan ve Yahudi nüfusun etkisi de göz ardı edilemez. Nitekim seyyahların gündelik hayatla ilgili naklettiği malumatların bir kısmı Müslümanlarla ilgiliyken diğer kısmı da Müslümanların gayrimüslimlerle olan ilişkisine odaklanmaktadır. Bununla birlikte yer yer yalnızca Hıristiyanlarla alakalı portreler de yansıtılmıştır.

Kanuni Sultan Süleyman tarafından yenilenen Kudüs surları, kent sakinlerinin güvenliği açısından günlük hayatta büyük bir öneme sahipti. Sur kapıları her akşam kapatılarak kilitlenirdi. Ayrıca kenti ziyarete gelenler, görevlilerin gözetiminde ve belirli bir ücret karşılığında şehre giriş yaparlardı. Özellikle Hıristiyan ve Yahudi hacı adayları, silahlarını çıkararak kendilerine resmî anlamda mihmandarlık edecek bir yetkilinin refakâtinde içeri alınırlardı. Yabancı Müslümanlardan giriş için para tahsil edilmese de

[192] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (3/2), 543.
[193] Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, 7.Kitap, 1.Cilt), 46.
[194] Cohen, 135.
[195] Öztürk, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Yahudiler ve Yahudilik,* 69.

kendilerini tanıtmaları beklenirdi.[196] Nitekim bir Hıristiyan olan ve 1697 yılında Kudüs'e gelen İngiliz vaiz Henry Maundrell, bahsi geçen uygulamayı bizzat yaşamış biri olarak aktarmaktadır. Ancak o Fransız konsolosla geldiği için bineği üzerinde ve silahlı bir şekilde şehre giriş yapmıştır.[197]

Müslümanların gündelik hayatı büyük oranda Mescid-i Aksâ ve çevresinde şekillenmekteydi. Hem bir ibadet mekânı olan yapı aynı zamanda mescitleri, medreseleri, imaretleri, tekkeleri, dergâhları ve çarşılarıyla toplumun bir araya geldiği kompleks bir alan özelliği gösteriyordu. Nâsır, Mescid-i Aksâ dahilindeki zaviyelerin, varlığından şu şekilde söz etmektedir: *"Sofilerden bir bölük adam daima oralarda mücavir bulunurlar, namazlarını oralarda kılarlar. Yalnız Cuma günü tekbir sesi oradan duyulamadığı için mescide gelirler."* şeklinde ifade etmektedir.[198]

İbn Battûta'nın Kudüs izlenimlerinde gündelik hayata dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Ancak Mescid-i Aksâ hatibi İzzeddîn ile yaşadığı olay, Kudüs'ün gündelik yaşayışındaki bir olguya ışık tutmaktadır. O yıllarda Şam topraklarında veba salgını sebebiyle binlerce kişi hayatını kaybetmiş, Kudüs'e uğrayan hastalık sebebiyle de kayıplar yaşanmıştır. Neredeyse her gün çok sayıda insanın toprağa verildiği bir ortamda İbn Battûta, Kudüs'e gelmiş ve İzzedîn tarafından bir yemeğe davet edilmiştir. Hatip İzzeddîn, vebadan kurtuldukları ve kimsenin vefat etmediği bir gün olursa bir davet düzenleyeceğine dair adakta bulunmuştur. Nitekim o gün de İbn Battûta'nın şehri ziyaretine denk gelmiştir.[199]

Evliya Çelebi de yukarıda zikredilen kurumlarda yaşanan rutin işleri de aktarmıştır. Mescid-i Aksâ'nın dört bir tarafındaki tekke ve dergâhlarda her milletten insanın konuk edildiğini ve günlerini ibadetle geçirdiklerini belirtmektedir.[200] Şiblî ise Evliya ve Nâsır'dan farklı olarak Hint milletine mensup bir âlim olarak Kudüs'e gittiğinde bizzat Hintliler dergâhında konaklamıştır. Onun izlenimlerinden dergâhın şeyhine, mekânın özelliklerine ve işleyişine dair ipuçları edinmek mümkündür.[201] Benzer şekilde

---

196 Ze'evi, *Kudüs*, 21.
197 Henry Maundrell, *Geçmiş Zaman İçerisinde Hıristiyan Bir Seyyahın Gözüyle Kudüs ve Çevresi-1697* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020), 98.
198 Hüsrev, *Sefernâme*, 38.
199 İbn Battûta, *Seyahatnâme*, 2/924.
200 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 512.
201 Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 150.

Buhâralıların dergâhına gidip hacdan yeni dönmüş ilim erbabı Müslümanlarla sohbet etmesi de bu hususta zikredilebilir.[202]

Evliya Çelebi, Müslümanların gündelik yaşamına dair izlenimlerine yer vermekle birlikte Kudüs toplumunun bir parçası olan gayrimüslimleri ilgilendiren olguları da aktarmıştır. Özellikle Hıristiyanların her yıl dünyanın farklı coğrafyalarından binlerce Hıristiyan'ın katılımıyla kutladıkları Beyzâ-i Ahmer bir diğer tabirle Kızıl Yumurta Bayramı'nın yaşandığı günler ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmektedir.[203] Kamâme Kilisesi'nde kutlanan Paskalya Bayramı'nın ilk gününde paşa, molla, şeyhülislam, vilayet ileri gelenleri ve sultanın bütün askerleri vazifelidir. Kilisenin mührü paşa tarafından açılır, ziyaretçiler üç gün boyunca yine onun kontrolünde on altın karşılığında içeri alınırdı.[204] Evliya'nın bu minvalde aktardıkları, Kudüs toplumundaki Hıristiyanların dinlerine ait bir olguyu herhangi bir engelle karşılaşmadan yerine getirdiklerini göstermektedir. Gündelik hayatta camilerin ve kiliselerin birbirine bitişik bir yapı arz etmesi, söz gelimi Ömer Mescidi'nde beş vakit namaz kılınırken Hıristiyanların İncil okuyarak çalgı aleti kullanmaları[205], Ermeni Manastırı'nın Müslüman gayrimüslim ayrımı yapmaksızın bütün topluma ve misafirlere hizmet vermesi[206] sosyal ilişkilerin gündelik yaşamdaki yerini değerlendirmek açısından önemli ayrıntılardır.

Evliya'nın özellikle el-Halil nahiyesinde geçirdiği günlere ait gözlemleri, Kudüs'te yaşayan insanların fizikî görünümü hususunda bilgi vermektedir. Bununla birlikte halkın ekonomik statülerine göre nasıl giyindiklerine dair zikrettiği şu bilgiler de ipucu vermektedir: *"Fukarası alaca abâ, çuka ferace ve beyaz sof giyerler. Zengini samur, elvan çuka ve helâlî sof giyerler. Kadınları gayet edeplidirler, altın ve gümüş takke giyip üstlerine beyaz car bürünürler ve ayaklarına hep çizme giyip gezerler."*[207] Şiblî de Kudüs halkının tamamının Arapça konuştuğunu ve kıyafetlerinin de Arap tarzında olduğunu ifade etmektedir.[208] Ayrıca o, İslam âlimlerinin fes veya kalpak üzerine *leffe*

[202] Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 156.
[203] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 525.
[204] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 526.
[205] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 531.
[206] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 532.
[207] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 533.
[208] Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 151.

adı verilen sarık sardığını aktarmakla birlikte kendisi de âlim bir şahsiyet olarak *topi* adı verilen Hindistan kalpağı kullandığı için Kudüs uleması tarafından eleştirilmiştir.[209]

Evliya Çelebi, toplumun dış görünümüyle ilgili malumatları aktarmakla birlikte el-Halil'de tamamı Yahudi ve Arap olan ahalinin kavgacı, inatçı ve yöneticiye itaat etmeyen kimseler olduğunu ifade etmektedir. Ancak Evliya, aynı insanların cömert ve zengin kimseler olduklarını belirterek *"Yemeklerini yalnız başlarına yemeyip elbette misafirle yerler."* şeklinde olumlu davranışlarına vurgu yapmayı da ihmal etmemektedir.[210] Şiblî Nu'mâni, el-Halil'deki önemli mekânları ziyaret etmek istemesine rağmen birtakım engeller sebebiyle bu isteğini gerçekleştirmemiştir. Zira o günlerde Yahudilerin bir bayramı sebebiyle şehirdeki binekler işlevini yerine getirmemektedir.[211]

Şiblî'nin gündelik hayat manzaralarına dair naklettiği bir sahne de Kudüs'te kurulan pazarla ilgilidir. Zira o, kentte kurulan pazarı kendi ülkesindekilere benzeterek üzümlerin hasat edilerek pazarda satıldığını ifade etmektedir.[212] İslam şehirlerinin alâmet-i fârikası olan pazar kurumu, Kudüs'te Müslümanların ve gayrimüslimlerin, halkın farklı tabakalarından insanların mutat olarak bir araya gelip alışveriş yaptığı sosyal alanlardan biridir.[213]

Bir şehrin gündelik yaşamında vakıf müessesesi, iktisadî ilişkiler, eğitim-öğretim kurumları ve ilmî faaliyetler ayrıca ele alınması gereken konulardır. Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında bahsi geçen hususlar seyahatnâme kaynaklarından incelenmeye ve araştırma eserleriyle zenginleştirilmeye gayret edilecektir.

4-Vakıflar ve Hayrî Hizmetler

Nâsır Hüsrev, vakıflar konusunda Kudüs'te bir hastanenin varlığından bahsetmekle birlikte hastanenin birçok vakfı bulunduğunu, söz gelimi hizmet eden doktorların maaşlarının ilgili vakıflar tarafından karşılandığını ifade etmektedir. Ancak bu vakıfların isimlerine ve yürüttüğü faaliyetlere dair bilgi paylaşmamıştır.[214] İbn Battûta

[209] Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 156.
[210] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 550.
[211] Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 153.
[212] Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 151.
[213] Ze'evi, *Kudüs*, 30.
[214] Hüsrev, *Sefername*, 35.

bu konuyla ilgili bir bilgi aktarmamıştır. Evliya Çelebi ise Kudüs şehrindeki vakıfların varlığından, işlevlerinden ve şehir hayatındaki etkilerinden bahsetmektedir. Öyle ki Evliya, Kudüs'te 700 vakfın bulunduğunu aktarmaktadır.[215] Vakıfların sayıca çokluğu esasında şehirdeki vakıf ağının neredeyse bütün alanları ihata ettiğine dair bir işarettir. Nitekim Evliya Çelebi, Kudüs'teki imaretleri naklederken camiler, medreseler, tekke ve zaviyeler, hanlar, hamamlar, sebil ve çeşmeler zikrettiği yapılar arasındadır.

Osmanlı Devleti, 1517'de Kudüs'ü topraklarına dâhil ettiğinde vakıflarla ilgili izlediği siyasete bakıldığında Eyyûbî ve Memlük devletlerinden devraldığı mirası korumaya özen gösterdiği ve gerekli olan durumlarda da yeni vakıflar tesis ettiği anlaşılmaktadır.[216] Nitekim Osmanlılar, hâkim oldukları bütün coğrafyalarda vakıf müessesini canlı tutmaya önem vermişlerdir. Kudüs de Mekke ve Medine'den sonra İslam dünyasının güzide şehirlerinden biri olması ve taşıdığı kutsiyet sebebiyle diğer beldelere nazaran vakıf eserlerinin yoğunluk kazandığı bir mekân olagelmiştir.[217] Her ne kadar Osmanlılar kentin vakıf mekanizmasına büyük katkılarda da bulunmuş olsalar da Kudüs'teki vakıf ağının nüvesini tesis edenler Eyyûbilerdir. Özellikle Selahaddin Eyyûbi'nin kurmuş olduğu Salâhiyye Medresesi ve oğlu tarafından kurulan Efdâliyye Medresesi, vakfın temel taşlarıdır. Aynı zamanda Kudüs'e Kuzey Afrika ve Endülüs'ten gelen ulemanın varlığı, sanatkârların destek görmesi yıllar içinde Kudüs'teki vakıf kurumunu aktif bir hâle getirmiştir. Eyyûbilerin ardından gelen Memlükler döneminde ise Kudüs ve özel olarak da Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu bölge vakıf eserleriyle zenginleştirilmiştir. Öyle ki bugün hâlihazırda söz konusu bölgede bulunan eserlerin yarısı Memlük idarecilerinin Kudüs'e yönelik ilgilerinin mücessem yansımalarıdır.[218]

Vakıflar, şehir hayatının hemen her alanında kendini hissettirecek türden dokunuşlar yapmıştır. Öyle ki Kudüs'te de vakıfların desteği ile başta sevap kazanmak gayesiyle hayrî, sosyal, beledî, dinî ve ilmî hizmet toplumun istifadesine sunulmuştur.[219] Eğitim-öğretim amaçlı kurulan vakıflar, medreselerin ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte bu kurumlarda ders veren hocaların maaşlarının ödenmesinde de önem arz etmektedir.

[215] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 494.
[216] Abdullah Çakmak, "Osmanlı Yönetim Merkezi'nin Kudüs Vakıfları Gündemi (1798-1841), *Journal of İslamicjerusalem Studies*, 19/1 (2019), 50.
[217] Mefail Hızlı, "Kudüs'te İlmî Hayat ve Vakıf Geleneği", *T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı, Selam Şehri Kudüs* (Ankara: Önka Matbaacılık, 2022), 105.
[218] Hızlı, "Kudüs'te İlmî Hayat ve Vakıf Geleneği", 114-114.
[219] Hızlı, "Kudüs'te İlmî Hayat ve Vakıf Geleneği", 114.

Ayrıca vakıflar talebelerin yeme, içme ve barınma gibi gereksinimlerinin karşılanmasını da kolaylaştırmıştır. Bununla birlikte medresede okuyan öğrencilere vakıflar aracılığıyla burs imkânı sağlandığı da bilinmektedir.[220] Mektepler, yüksek öğrenime tekâbül eden Darü'l- Hadis, Darü'l-Kurra ve kütüphaneler de eğitim amaçlı kurulan vakıflar arasındadır.[221] Dinî hizmet vakıfları cami, medrese, tekke ve zaviyelerde görevli hizmet erbabının ücretlerinin temin edilmesinde, dinî kurumların tadilat ve bakımlarının yapılmasında, muayyen kişilerin ruhu için hatim, mevlit ve dua okuyacak vazifelilerin ödenekleri hususunda önemli bir yere sahiptir.[222]

Evliya Çelebi, Mescid-i Aksâ'nın 80 mürtezikası[223] bulunduğunu ifade etmektedir. Söz konusu kişilerin müezzin, müsebbih, muarrif, na'than, devirhan, eczahan ve kayyım şeklinde vazifeleri olduğunu gözlemlemiştir. Mescid-i Aksâ bünyesinde kümelenen bu hizmet ehli insanların maddî ihtiyaçları padişahların hediyeleri ile karşılanmaya çalışılmıştır. Özellikle her sene Mekke ve Medine'ye giden Surre Alayı, Kudüs'e de uğrayarak ilgili kişilere hediyeleri dağıtılmıştır.[224] Nitekim M. 1620-1621 yılları arasında Kudüs'e gönderilen Surre Alayı'nı konu alan defterde de Kudüs halkından kimlere ve hangi miktarlarda surre dağıtılacağı detaylı bir şekilde izah edilmiştir. [225] Öyle ki surre atıyyeleri, yalnızca fakirlere verilmekle kalmamış ulema, tanınmış ve toplum nezdinde itibarı olan şahıslar, hatipler, imamlar, mücâvirler, salih kimseler ve Kudüs'teki cemaatler de söz konusu hediye ve sadakalardan istifade etmişlerdir.[226]

Şiblî Nu'mânî vakıflar için müstakil bilgiler zikretmemiştir. Ancak onun Kudüs'teki ücretsiz bir şekilde barınma ve gıda hizmeti veren tekke ve dergâhların varlığından

---

[220] Hasan Hüseyin Güneş, "Osmanlı Kudüs'ünde Vakıflar ve Şehir Hayatına Tesirleri", *İnsan Tarih ve Şehir*, ed. Musa Kazım Arıcan (Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği yayınları, 2020) 123.

[221] Şerife Eroğlu Memiş, *Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs 1703- 1831* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2016), 87.

[222] Eroğlu Memiş, *Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs*, 91.

[223] Mürtezika, Osmanlı Devleti'nde vakıflardan yararlanan kişileri ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Rızıklananlar anlamına da gelmektedir. https://www.tarihselbilgi.com/murtezika/ (Erişim Tarihi: 18.03.2023)

[224] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 500.

[225] Özge Uslu, *1144 Numaralı Kudüs-i Şerif Surre Defteri (M. 1620- 1621/ H. 1030) (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, (Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 37.

[226] Uslu, *1144 Numaralı Kudüs-i Şerif Surre Defteri*, 41.

bahsetmesi vakıf konusuna dâhil edilebilir. Nitekim o, çok sayıda tekke ve dergâhın bulunduğunu ifade etmiştir.[227]

Vakıflar şehirdeki sosyo-kültürel ve gündelik yaşamın şekillenmesinde büyük rol oynamışlardır. Evliya'nın ifadelerinde her ne kadar dinî amaçlı kurulan vakıfların faaliyetleri/ uygulamaları zikredilse de farklı gayelerle kurulan/ hizmet veren (toplumun ihtiyaçlarına yönelik) kurumlar da bulunmaktadır. Nitekim 1703- 1831 yılları arasındaki Kudüs'teki vakıf kurumunun incelendiği çalışmada, Osmanlı'nın Kudüs'ü topraklarına kattığı 1517-1572 arasında 4 hayrî vakfın, 14 tane de aile vakfının kurulduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte 1591-1688 döneminde de toplamda 154 hayrî vakfın kurulduğu bilinmektedir.[228]

C-İktisadî Durum

Nâsır-ı Hüsrev'in ekonomik faaliyetlere işaret eden nakilleri, tarım ve ticaret alanlarına odaklanmaktadır. Onun anlatımından anlaşıldığı kadarıyla Kudüs'te üretilen mahsuller arasında incir ve zeytin ön plandadır. Kudüs'teki zeytinlerden elde edilen zeytinyağının nasıl muhafaza edildiğini ve farklı ülkelere ticaretinin yapıldığını da belirtmektedir. Kudüs'teki ve Şam diyarındaki nimet bolluğunun ve geçim rahatlığının sebebini, fazilet sahibi bir büyük zâtın gördüğü rüya ile açıklamaktadır. Bahsi geçen rüyada Hz. Peygamber (s.a.v), Şam'ın ekmeğiyle zeytinyağına kefil olmuştur.[229] İbn Battûta, Kudüs'ün ekonomik durumuyla ilgili bir nakilde bulunmamıştır. Ancak yine de Somali'deyken Mogadişu Sultanı Ebûbekir b. Şeyh Ömer'in[230] ve Maveraünnehir'de karşılaştığı Sultanı Tarmaşirin'in Kudüs kumaşından üretilmiş kıyafetler giydiğini zikretmesi şehirdeki iktisadî faaliyetlere yönelik bir ipucu olarak değerlendirilebilir.[231] Benzer şekilde Şiblî Numâni de Kudüs'te meyvelerin çok olduğundan bahsetmiş, şehirde bulunduğu süreçte pazarlarda üzüm satışının yapıldığına tanık olmuştur. Ancak Şiblî, şehirde bulunan çarşılara dair herhangi bir veri paylaşmamıştır.[232]

---

[227] Bkz. Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 151-156.
[228] Eroğlu Memiş, *Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs*, 81.
[229] Hüsrev, *Sefernâme*, 33.
[230] İbn Battûta, *Seyahatnâme*, 1/364.
[231] İbn Battûta, *Seyahatnâme*, 1/532.
[232] Nu'mâni, *Anadolu-Suriye-Mısır Seyahatnâmesi*, 151.

Evliya Çelebi, Kudüs'e dair gözlemlerinde şehrin iktisadî durumuna yönelik incelemelere de yer vermiştir. Surlar içerisindeki çarşılarda dünyanın dört bir tarafından gelen ürünlerin satıldığını ifade etmesi, Kudüs esnafının sadece hammadde üretimi yapan bir konumda olmadığını, uluslararası ticaretle de uğraştığını göstermektedir.[233] Bununla birlikte Kudüs XVII. yüzyılda yine de ekonomik yönden ön plana çıkan bir şehir değildi. Coğrafi açıdan iç kesimde kalması kıyı ticaret yolunun uzağında bulunmasına sebep olmaktaydı. Kudüs ahalisi, tarımdan elde ettiği gelirle hayatını idame ettirirken aynı zamanda hizmet ve imalat sektöründe de faaliyet gösteriyordu.[234]

Kent yaşamında ekonomik ilişkilerin sürdürüldüğü kurumlardan biri de pazardı. İmparatorluğun diğer şehirlerinde olduğu gibi Kudüs'te de Pazar, görevli kimseler tarafından denetlenen ve iyi organize olmuş bir ticaret mekânıydı. Ayrıca pazarda Müslümanlar, gayrimüslimler, yöneticiler ve fakir kimseler ortak bir alanda alışveriş yapmaktaydı.[235]

Seyyahların iktisadî durumla ilgili verdiği bilgiler, Kudüs'te tarıma dayalı bir ekonominin varlığına işaret etmektedir. Nitekim Evliya Çelebi de Halilürrahman'ı ziyaret ettiğinde tarlaların, bahçelerin genişliğinden söz ederek üzüm ve zeytin yetiştirildiğini ifade etmektedir. Öyle ki Trabzon'da iken oranın yiyecek ve içecekleri anlatırken bile şu ifadelerle Kudüs'te yetişen tarım ürünlerine işaret etmektedir: *"Özellikle limonun çeşitleri al renkli türlü turunçları, narı ve zeytini dünyayı tutmuştur ki yedi çeşit zeytini olur. Misli meğer cennet benzeri Şam ve Kudüs-i Şerîfte ola."*[236] Ancak bununla beraber sabun, buhurdan ve gülâbdan gibi çeşitli hediyelik eşyaların imâl edilerek başka şehirlere ticaretinin gerçekleştirildiğinden de bahsetmektedir.[237] Nitekim Bitlis'e gittiğinde orada müşahede ettiği züccaciye tarzı hediyelik eşyalardan bahsederken *'Kudüs işi'* şeklinde bir tabir kullanmaktadır. [238]

Evliya Çelebi, İstanbul'daki esnafların dükkânları, neferâtları, pîrleri ve kabirleriyle ilgili bilgiler vermektedir. Bu bilgiler Kudüs'teki iktisadî hayata yönelik ipuçları

[233] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2) 525.
[234] Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 6.
[235] Ze'evi, *Kudüs*, 29.
[236] Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2011, 2.Cilt, 1.Kitap), 111.
[237] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 554.
[238] Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2010, 4.Kitap, 1.Cilt), 351.

vermektedir. Zira bahsi geçen kısımlarda zikredilen pîrlerin birçoğunun kabri Kudüs'te veya Kudüs'e yakın yerlerde bulunmaktadır. Kadayıfçılar esnafının pîri Helvaî Ömer oğlu Reşîd, deve sürücüleri esnafının pîri Şadîü'l-Hindî, tacir bakkallar esnafının pîri Nebbâş oğlu Azî, ayakta gezen attar çerçileri esnafının pîri ve ateş saçan demirciler esnafının pîri Hz. Dâvud peygamber olmakla birlikte hepsi Kudüs'te medfundur. Bununla birlikte kemânkeş ve kemândâr atıcılarının pîri Hz. Sa'd bin Ebî Vakkas'ın kabri Şam ile Kudüs arasında, oymacılar esnafının pîri Hassan oğlu Abdurrahman'ın kabri de Kudüs yakınındaki Taberistan'da bulunmaktadır.[239]

XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki Kudüs'teki esnaf ve loncaların incelendiği çalışmada kentte 100'e yakın loncanın varlığı tespit edilmiş, 70 farklı meslek türünü içinde barındırdığı da bildirilmiştir. Bu meslek grupları içerisinde gıda ve hammadde üretimi çoğunluğu teşkil etmektedir. Et başta olmak üzere hayvansal ürünler, diğer gıda maddeleri, metal işçileri, giyim işçileri, ahşap işçileri, taş ustaları, çömlekçiler, mumcular, kitap ciltçileri ve satıcıları, eğlence sanatçıları, turistik hizmetler, kamu hizmetleri ve tüccarlar mesleklerin kapsadığı alanlara örnek oluşturması açısından ifade edilebilir.[240] Seyyahların iktisadî meselelere dair izlenimlerinden ve loncaların çeşitliliğinden Kudüs sancağında tarımsal üretimin yanında küçük ölçekli de olsa endüstriyel metaların üretilerek kent dışına pazarlandığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Kudüs'te XVII. yüzyılda iktisadî durum, temel anlamda tüccarların ve meslek gruplarının sistemli bir bütün oluşturduğu lonca örgütlenmesi üzerinden şekillenmekteydi.[241] Bununla birlikte yüzyılın ikinci yarısından itibaren dış ticaret hacminin giderek büyüdüğü gözlemlenmiştir. Zira bu dönemde Fransızlar, Osmanlı Devleti ile kurdukları diplomatik temaslar neticesinde Kudüs'te güvenli bir ticaret için ayrıcalıklar elde etmişlerdir. Fransa ile yapılan ticaretin en önemli metasını ise pamuk oluşturmaktaydı.[242] Her ne kadar Kudüs sancağında Fransızlarla ticarî ilişkiler sürdürülse ve Avrupa'dan lüks eşyalar ithal edilse de yabancı ülkelerle yapılan ticaret hiçbir zaman olağanüstü boyutlara ulaşmamıştır.[243] Nitekim Evliya Çelebi de Yafa

[239] Bkz. Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2003, 1.Cilt, 2.Kitap), 492-616.
[240] Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, 113.
[241] Ze'evi, *Kudüs*, 174.
[242] Ze'evi, *Kudüs*, 188.
[243] Ze'evi, *Kudüs*, 189.

iskelesinden gemiyle Kudüs'e tahıl, muhtelif metâ, tüccar ve ziyaretçilerin geldiğini aktarmaktadır.[244]

İktisadî hayata katkı sağlayan diğer bir unsur da kenti ziyarete gelen hacıların ve turistlerin ödediği ücretlerdir.[245] Aynı zamanda Müslümanların, Hıristiyanların ve Yahudilerin dindaşlarının Kudüs'e gelerek çeşitli ürünleri satın alması ticarî hareketliliğe sebep olmaktadır. Ayrıca her yıl İstanbul ve Mısır'dan Kudüs'e gelen surreler[246] de ekonomik açıdan artı bir değer olarak zikredilebilir.[247]

[244] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (3/1), 164.
[245] Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, 103.
[246] Bkz. Uslu, *1144 Numaralı Kudüs-i Şerif Surre Defteri*, 21.
[247] el-Aselî, "Kudüs", 337.

İKİNCİ BÖLÜM

KUDÜS'TE FİZİKÎ YAPI

I-DİNÎ YAPILAR

Çalışmanın bu bölümünde bir önceki bölümden farklı olarak seyyahların Kudüs anlatısındaki fizikî yapılara odaklanılmaktadır. Nitekim Müslüman seyyahlar, mukaddes bir belde olan Kudüs'teki dinî yapıları önceleyen bir anlatımda bulunmuştur. Özellikle anlatılarının büyük bir kısmı, Mescid-i Aksâ'ya tahsis edilmekle birlikte Sahratullah Mescidi ve Hıristiyanların kutsal kabul ettikleri Kamâme Kilisesi'ne dair malumatları da ihtiva etmektedir. Dolayısıyla bu bölümde özellikle simge hâline gelmiş olanlar başta olmak üzere Müslümanlara ve gayrimüslimlere ait dinî yapılar ele alınmaya çalışılacaktır.

A-Müslümanlara Ait Dinî Yapılar

Kudüs, Müslümanların ilk kıblesine ve yeryüzündeki en mukaddes üçüncü mescide ev sahipliği yapmaktadır. Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim'de adı geçen birçok peygamber bu coğrafyada yaşamış, İsra ve Mi'rac Gecesi'nde de bütün peygamberler Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'da bir araya gelmişlerdir.[248] İşte bu sebeplerle birçok peygamberin, sahabînin, fazilet sahibi kişilerin kabirleri ve makamları Kudüs ve civarındadır. Ayrıca Kudüs'ün taşımış olduğu mukaddesat sebebiyle zaman içerisinde Müslüman yöneticilerin katkılarıyla şehirde çok çeşitli İslamî eserler inşa edilerek ziyarete açık hâle getirilmiştir. Osmanlı padişahları da benzer şekilde şehre ihtimam göstermişlerdir. Mevcut mimarî eserleri muhafaza etmişler, gerektiğinde bakım ve onarımlarını gerçekleştirerek ihtiyaç hâlinde yeni eserler inşa etmişlerdir.[249] Çalışmaya dâhil edilen seyyahlar da öncelikli olarak dinî yapıları tasvir etmişlerdir. Elbette söz konusu yapılar içerisinde ilk sırada zikredilmesi gereken alan Mescid-i Aksâ'dır.

---

[248] Şeyda Nur Ersöz, "Müslüman Seyyahların Gözünden Kudüs ve Mescid-i Aksâ", *Selam Şehri Kudüs* (Ankara: Önka Matbaacılık, 2022), 155.

[249] Feyza Betül Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Mimari Çalışmaları", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29 (2017), 27.

Şehirler tarih boyunca siyasî, ekonomik, dinî vb. özellikleriyle ön plana çıkarak şöhret kazanmışlardır. Hatta şehri ünlü yapan etken çok daha belirgin olmuştur. Nitekim Kudüs şehri de Müslümanların ilk kıblesi olan Mescid-i Aksâ'yı toprakları içinde barındırması sebebiyle Müslüman seyyahların Kâbe'den sonra görmek istedikleri bir mekân olagelmiştir. Bir başka ifadeyle denilebilir ki Mescid-i Aksâ, Kudüs şehrinin alâmet-i farikası hâline gelmiştir. Onun bu niteliği, seyyahların anlatılarında diğer Müslüman mabetlerine kıyasla daha detaylı bir şekilde bahsedilmesine zemin hazırlamıştır.

1-Mescid-i Aksâ

Bir kavram olarak ele alındığında en uzak mescit anlamına gelen Mescid-i Aksâ yalnızca Kudüs'teki bir cami olarak değerlendirilemez. Zira Mescid-i Aksâ, surlarla çevrili eski şehir içerisinde kalan, bünyesinde cami, mescit, mihrap, sebil, kubbe, kemer, minare, namazgâh, medrese ve revakları barındıran 144 dönümden oluşan yapılar kompleksinin adıdır. Fakat yaygın bilinen kanaatin aksine Kubbetü's-Sahra kendi başına Mescid-i Aksâ olarak adlandırılamazken onun kuzeyinde, kıble tarafında kalan Kıble Mescidi de kendi başına Mescid-i Aksâ olarak isimlendirilemez. Daha açık bir ifadeyle izah edilecek olursa Mescid-i Aksâ, Kıble Mescidi'ni, Kubbetü's-Sahra'yı ve pek çok İslamî eseri de içine alan geniş bir külliye mesabesindedir.[250] Mescid-i Aksâ içerisinde yer alan cami ve mescitler, bir sonraki başlık altında zikredilecek olup bu başlık altında seyyahların ziyaret ettiği ve Mescid-i Aksâ içerisinde mevcut bulunan İslamî eserler aktarılacaktır.

Nâsır-ı Hüsrev ve Evliya Çelebi'nin, Kıble Mescidi'ni Mescid-i Aksâ adı altında anlattıkları görülmektedir. Bu tabirle kimi zaman bir camiyi betimlerken kimi zaman da geniş bir alanı veya içerisindeki yapıları kastetmektedirler. İbn Battûta ise Kıble Mescidi'ni, Beytülmakdis şeklinde zikretmiş, namaz kılınan bölümü için de Mescid-i Aksâ tabirini kullanmıştır.[251] Şiblî Nu'mâni ise Mescid-i Aksâ'yı içinde başka yapıların da bulunduğu geniş bir harem bölgesi şeklinde tasvir etmektedir.[252] Evliya, Müslümanların ilk kıblesi olan bu mekândan pek çok yöneticinin eliyle kazandırılan

[250] Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/268.
[251] İbn Battûta, *Seyahatnâme*, 1/ 83-84.
[252] Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 152.

eserler neticesinde zenginleştiğinden söz etmekte ve şu şekilde övgüyle bahsetmektedir: *"Hâlâ fukaraların kâbesidir, nur dolu büyük bir camidir."*[253]

Evliya'nın tarifine göre, surlar içerisinde bulunan Mescid-i Aksâ'ya kuzey yönünden Meryem, Hıtta, Küçük Hıtta, Nazar, Gavrâni Kapıları ile giriş yapılmaktadır. Batısından da Demirkapı, Kattanîn, Mutavazzeyn, Silsile (Mahkeme) ve Mağrib Kapılarıyla giriş yapmak mümkündür. Kıble Mescidi'nin bulunduğu güney yönünde ve doğu tarafında kapı bulunmamakla birlikte eski şehrin surları uzanmakta ve aşağısı uçurum hâlindedir.[254]

Mescid-i Aksâ'nın büyük avlusunda hemen göze çarpan Sahratullah Mescidi ve Kıble Mescidi'dir. Nâsır-ı Hüsrev'e göre, Kubbetü's-Sahra'nın bulunduğu alana Evliya'nın bildirdiğinden farklı olarak altı yoldan girilmekle birlikte her bir girişin ayrı adı vardır. Ona göre, kıble tarafındaki iki yolun sağ tarafı Peygamber aleyhisselam makamı, sol tarafı da Gori makamı olarak isimlendirilir. Bu makamın kitabesinde Emir Leysü'd-devle Nuştekin Gori'nin adı geçmekle birlikte kendisi Mısır padişahının kuludur ve avludaki yolları ve sokakları yaptırmıştır. Ayrıca batı, doğu ve Şam (kuzey) makamları da diğer yolları teşkil etmektedir.[255] İbn Battûta ise diğer seyyahlar gibi avlunun bahsini açmamaktadır. Evliya Çelebi, Sahratullah Mescidi'nin bulunduğu alana 7 kapıdan girme imkânın bulunduğunu belirtmekle birlikte söz konusu kapıların ikişer kemerli ve kanatsız bir yapıda olduğunu da ilave etmektedir. Doğu tarafından bir, kuzey tarafından üç, kıble (güney) yönünden de üç girişi vardır ve merdivenle zemine çıkılmaktadır. Evliya Çelebi, *"Sanki Sahratullah Mescidi, avlusunun ortasında bir yüksek köşk gibi bir beyaz vadi ortasında Sahratullah'tır."* sözleriyle betimlediği yapının zeminden yedi arşın yüksekte bulunduğunu ilave etmiş, bembeyaz mermer bir zemin üzerinde konumlandırılması sebebiyle de avlusunun *Akyayla* olarak meşhur olduğunu belirtmiştir. Ayrıca avlunun insan psikolojisine iyi geldiğini de şu tespitiyle dile getirmiştir: *"Her kim mahzun ve üzüntülü bu avlu içinde dolaşırsa Allah'ın emriyle neşeli ve sevinçli olur, gam giderici avludur."*[256]

[253] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 498.
[254] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 511.
[255] Hüsrev, *Sefernâme*, 52.
[256] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 509.

Nâsır avludaki yapıları ayrı bir bahis yapmamış yalnızca Dâvud Mihrabı'nı ve Süleyman Kürsüsü'nü tarif etmiştir. Ancak Evliya Çelebi'nin ve İbn Battûta'nın yer vermediği Kubbetü's- Silsile'yi zikretmektedir. Onun anlatımında söz konusu kubbeyle ilgili şu ifadeler yer almaktadır; *"Oraya Dâvud aleyhisselam bir zincir asmıştır ki dâvasında haklı olandan başka hiç kimsenin eli, ona erişmez, hiçbir zalim ve çalıp kapıcı, çapulcu, ona dokunamaz. Bu, bilginler arasında meşhurdur."*[257] Nâsır'ın böylesine iddialı bir bilgiyi bilginlere dayandırması yalnızca gördükleriyle ve kendisine aktarılan malumatlarla iktifa etmediğini, gözlemlerini güvenilir kaynaklara dayandırdığını göstermektedir. Evliya, Sahratullah Mescidi'nin avlusundaki önemli yapıları ve makamları da zikretmektedir. Kızıl Mihrap Makamı, Miraç Kubbesi, Canlar Kapısı, Hutbe Kapısı, Kubbetü'l Ervâh, Mizan Kapısı, Dâvud Mahkemesi ve Fisagores-i Tevhidî Güneş Mîkâtı sayılanlar arasındadır.

Evliya Çelebi, Kıble Mescidi'nin bulunduğu alanın kendi ölçümüne göre toplamda bin adımdan müteşekkil olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Sahratullah Mescidi'nin yer aldığı avluya kıyasla söz konusu mekânın, çeşit çeşit çiçeklerin ve ağaçların bulunduğu daha boş bir arazi olduğunu şu ifadelerle belirtmiştir; *"...bu avlu iki bin adım gül gülistan, sümbül, reyhan ve şakıyan bülbül yuvalı ağaçlıktır ki güzel ağaç çeşitlerinden, Me'va Cenneti ağaçlarından çınar, kavak, salkımsöğüt, nice bin zeytin, incir ve uzun boylu ibretlik servilerle süslenmiş bir dinlenme ve gezinti yeridir."* Bu alandaki şehrin dinî ve kültürel yaşamına dair nüanslarla da anlatımını şu bilgileri zikrederek zenginleştirmektedir; *"Ulu ağaçların gölgelerinde seksen üç yerde ibadetgâh sofacıkları var. Her birinin birer mihrabı var ki biri birer büyük velinin tekkesidir."*[258] Mescid-i Aksâ'nın içinde ve Şam Kapısı'nın etrafında tasavvufî hayat açısından tekke ve zâviyelerin varlığından bahsedilebilir. Nitekim söz konusu yerlerde Mevleviyye, Şâzeliyye, Rifâiyye ve Ahmediyye gibi tarikatların tekke ve zâviyeleri bulunmaktaydı.[259]

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yapımına başlanan Kudüs Mevlevihanesi, 1615 yılına tarihlenen Nakşibendî Zâviyesi ve 1663'te kurulan Kâdiriyye Zâviyesi Mescid-i Aksâ dâhilindeki ibadetle meşgul olan insanların yaşadığı mekânlar olarak

[257] Hüsrev, *Sefernâme*, 53.
[258] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 511.
[259] Köse, "Osmanlı Kudüs'ünde Mimari Çalışmalar", 24.

zikredilebilir. Özbekiyye Zâviyesi ve Hintliler Zâviyesi de XIX. yüzyıl sonrasında tamir gören benzer yapılardır.[260]

Evliya Çelebi, Kıble Mescidi'nin bulunduğu avludaki gördükleriyle anlatısına devam etmektedir. Mâlikî Mescidi, Hazret-i Hızır Makamı, Hazret-i Dâvud Nebî Kubbesi ve avlunun doğu köşesindeki Hanbelî Mescidi bu alandaki yapılardır. Hanbelî Mescidi'nin alt tarafı da Kıble Mescidi'ne kadar bir mağaradır. Bu mağarada Meryem Ana Makamı, Hazret-i İsa beşiği, Havariler Makamı ve Hazret-i Cibril Makamı bulunmaktadır. Onun ifadesine göre, mağaranın bir köşesinde Süleyman peygamber zamanındaki devlerin ve perilerin hapsedildiği bir yer vardır ki, kemikleri Evliya tarafından müşahede edilmiştir. Müellif, seyahatnâmenin bu kısmında anlatısını betimleyici ve mübalağalı bir üslup ile zenginleştirmektedir. Öyle ki söz konusu mağaranın içi, ince kum döşeli olmakla birlikte bazı kaya deliklerinde hurma lifi ipleri bağlıdır. Bu iplerin hangi amaçla kullanıldığını da şu şekilde aktarmaktadır; *"Bize kılavuz olan hizmetçiler 'Hazret-i Süleyman devleri bu iplerle bağlarmış' dediler."* Evliya Çelebi, olağanüstü nitelikteki bu bilgiden sonra kendi zamanına kadar bu durumun devam etmesinin gerçekliğini makul karşılamamaktadır. Hz. Süleyman döneminden, Hz. Peygamber (s.a.v) zamanına, bizzat Kudüs'ü ziyaret ettiği yılı da katarak 3640 yıl geçmesine rağmen çürümeyen lifleri Kudüs uleması ile tartışmaktadır. Fakat nihayetinde onların sözlerine ikna olduğunu şu ifadelerle belirterek Meryem Ana Mağarası'ndan dışarı çıkıp şükretmiştir; *"Hazret-i Süleyman insanların, cinlerin, kuşların ve vahşilerin halifesi idi. Böyle iken hurma yaprağından sepet dokuyup geçimini sağlardı ve devleri bağlamak için hurma lifinden mübarek elleriyle sağlam ipler örüp devleri bağlardı. O ipler eli emeği olduğundan bozulmamıştır."*[261]

Kıble Mescidi'nin avlusunda ilerleyen seyyah, Meryem Ana Mağarasından kuzeye, kale duvarları boyunca dışarı doğru uzanan, Sırat Köprüsü olarak isimlendirilen parlak ve ince bir sütundan bahsetmektedir. Evliya'nın bildirdiğine göre, direğin alt kısmı ise Cehennem Deresi adıyla müsemma olup Yahudilerin mezarlığıdır. Evliya konuya efsanevî bir hava vererek, önceki devirlerde sırat köprüsü direğinin üzerinde suçluların yürütüldüğünü, sonuna kadar gitmeyi başarabilirlerse suçsuz olduklarına

[260] Bkz. Köse, "Osmanlı Kudüs'ünde Mimari Çalışmalar", 29-31.
[261] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 514.

hükmedildiğini nakletmektedir. Eğer düşerlerse suçlarından dolayı cehennemlik oldukları düşünülerek cesetlerine dahi bakılmadığını, orada çürümeye bırakıldıklarını aktarmaktadır.[262]

Evliya Çelebi, Sırat Köprüsü Direği'nden sonra kale duvarına bitişik sofalardaki Birler, Pîrler, Üçler, Yediler ve Kırklar Makamlarını kaydedip büyük harem alanındaki kapıları tanıtırken yer vermediği kale duvarına bitişik ve kapalı vaziyette olan Tövbe ve Rahmet Kapılarını zikretmektedir. Rahmet Kapısı'nın üst katında Bayezid-i Bestâmî Tekkesi'nin bulunduğunu da belirtmektedir. Mescid-i Aksâ'nın doğu cephesindeki zikrettiği son yapı kale duvarına bitişik olan Süleyman Kürsüsü'dür. Böylelikle avlunun kuzeyindeki ziyaretlerine geçen Evliya Çelebi sırasıyla Hıtta Kapısı'nda Hz. Kaffâh Nebî Makamı, Kubbetü'r-Rûh Makamı, Süleyman Nebî Kubbesi, Hz. Musa Kubbesi, İmam-ı A'zam Sebili ve İmam Ali Sebili, Hz. Üzeyir Nebî Makamı, Ricalü'l-gayb Makamı, Ümenâ, Evtâd, Nukabâ, Nücebâ ve Büdelâ Makamları'nı zikretmektedir. Mescid-i Aksâ'da yukarıda zikredilen yapıların dışında avlunun kuzey, güney ve batı köşelerinde sofalar bulunmaktadır. Buralarda çeşitli milletlerden ibadetle meşgul olan kimseler misafir edilmektedir. Ayrıca Evliya, avlunun doğu yönündeki kale duvarlarının burçlarındaki tekkelerin varlığından da bahsetmektedir.[263]

Müslüman seyyahların büyük bir ilgi ve beğeniyle Mescid-i Aksâ ve içerisindeki yapıları aktarmaya çalıştıkları görülmektedir. Mescid-i Aksâ dâhilinde yer alan ve tamire ihtiyaç duyulan yapı ve mahalleri konu edinen kayıtlar da Müslüman devletlerin mukaddes mekânlara yönelik hassasiyetinin yansıması olarak değerlendirilebilir. Söz konusu kayıtlar harcama gerektiren yapıların büyük bir kısmının Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksâ'da bulunduğu belirtilmiştir.[264] Nitekim 1742 tarihli bir belgede Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra'nın tamir edilecek yerleri Simon Kalfa tarafından tespit edilerek 25.767 kuruşa ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir. Gerçekleştirilecek tamirât işlerinin sorumluluğuna Mekkî-zâde Mehmed Efendi tayin edilmiş, elzem olan malzemeler, çalıştırılacak ustalar ve alacakları ücretler de zikredilmiştir. Ayrıca yapılacak onarım çalışmasında herhangi bir eksiklik bırakılmaması ve gereken önemin

[262] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 515.
[263] Bkz. Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 511-515.
[264] Şerife Eroğlu Memiş, "Osmanlı Kudüs'üne Ait H.1195/ M.1781 Tarihli Keşif Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/3 (2019), 726.

gösterilmesi yönünde ibareler de yer almaktadır.[265] Bu doğrultuda Osmanlı idaresi altındaki Kudüs'te 1540 tarihinde Bâbu'l-Meğaribe, 1541'de Bâbu'n-Nebi Dâvud yenilenmiştir. İlerleyen yüzyıllarda 1866 yılına gelindiğinde Bâbu'l-Halil tadilat geçirmiş[266] 1889'da yeni bir kapı ihtiyacı hâsıl olduğu için Bâb-ı Cedîd isimli yeni bir kapı inşa edilmiştir.[267]

Müslüman yöneticiler, genel olarak mevcut yapıların korunmasına yönelik bir politika takip ederek yukarıda görüldüğü gibi gerekli durumlarda yeni yapıları inşa etmekten kaçınmamıştır. 1538-39 yılları arasında Mescid-i Aksâ içerisinde Nebî Kubbesi XVI. yüzyılda yapıldığı düşünülen Ervah ve Hadar Kubbeleri inşa edilmiştir. Kanuni döneminde tamir edilen yapılardan biri de Kubbetü's-Silsile'dir.[268]

***2-Diğer Camiler ve Mescitler*:**

Çalışmaya dâhil edilen dört seyyah da anlatılarının büyük bir kısmında Kıble Mescidi'nden ve Sahratullah Mescidi'nden bahsetmektedir. Bahsi geçen iki mescit dışındakilere bakıldığında Nâsır'ın birkaç mescit zikrettiği görülmektedir. Mehdi İsa Beşiği Mescidi, Tâbut-ı Sekîne'nin olduğu mescit ve Tövbe Kapısı'nın methalindeki mescit bunlar arasındadır. Fakat genellikle *"bir mescit"* şeklinde müphem bir anlatımda bulunduğu görülmektedir.[269] İbn Battûta ve Şiblî ise yalnızca Kıble Mescidi ve Sahratullah Mescidi'yle ilgili bilgiler nakletmiştir. Ancak Şiblî, şehirde ziyaret etmek isteyip de gidemediği mekânlar olduğunu belirtmiştir.[270] Bu durum, onun diğer mescit ve camilere ilişkin malumat nakletmemesinin sebepleri arasında sayılabilir. Evliya Çelebi ise bu başlık hususunda diğer üç seyyahtan daha fazla bilgi aktarmıştır. Dolayısıyla bu başlık altında onun izlenimlerinde isimleriyle birlikte tespit edilen cami ve mescitler dikkate alınarak değerlendirmelerde bulunulmuştur. Evliya'daki bilgi yoğunluğuna rağmen yine de onun, Kıble Mescidi'ni ve Sahratullah Mescidi'ni teferruatlı bir üslupla tavsif ettiği, şehirde bulunan diğer camileri ve özellikle de mescitleri detaysız bir şekilde zikrettiği görülmektedir. Nitekim mescitleri aktarırken

[265] Ed. Ömer Faruk Yılmaz, *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs* 1 (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2009), 12.
[266] Bkz. Köse, "Osmanlı Kudüs'ünde Mimari Çalışmalar", 30.
[267] Yılmaz, *Osmanlı Devrinde Kudüs* 2, 33.
[268] Köse, "Osmanlı Kudüs'ünde Mimari Çalışmalar", 32-39.
[269] Bkz. Hüsrev, *Sefername*, 39-45.
[270] Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 153.

kullandığı ifadeler, daha ziyade söz konusu yapıları güzellik yönünden değerlendirmeye tâbi tuttuğunu ve pek fazla bilgi nakletmediğini göstermektedir. Evliya'nın mescitleri, camilerin bir uzantısı olarak nitelendirdiği anlaşılmaktadır.[271] Bununla birlikte Evliya Çelebi, şehirde Cuma namazı kılınan yalnızca iki cami bulunduğunu, birinin Mescid-i Aksâ[272] diğerinin de iç kalede yer alan Dâvud Camii olduğunu ifade etmektedir. Diğer camilerin ise vakit namazlarının kılındığı mescitler olduğunu belirtmektedir.[273]

a-Kıble Mescidi:

Kıble Mescidi ve Camii, Hz. Ömer (r.a) döneminde Kudüs şehri fethedilince temelleri atılan ve kıble tarafında olduğu için bu isimle bilinen mescittir. Ayrıca Mescid-i Aksâ kompleksi içinde yer alan, bugün dahi vakit namazların eda edildiği ve Cuma namazının kılındığı tek camidir. Nâsır'ın, İbn Battûta'nın, Evliya'nın ve Şiblî'nin anlatısına göre, Mescid-i Aksâ hem geniş bir alanı hem de bir mescidi ifade etmektedir. Evliya, kale içinde Cuma namazı kılınan iki camiden birinin Mescid-i Aksâ olduğunu belirtmiştir.[274] Bu doğrultuda kastedilen yapı Kıble Mescidi'dir. Nitekim onun ve diğer seyyahların Kubbetü's-Sahra'yı ayrı bir başlık altında zikretmeleri de Mescid-i Aksâ'nın geniş bir sahayı ihata ettiği düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

Nâsır-ı Hüsrev, Kıble Mescidi'ni inşa edenin Hz. Süleyman (a.s) olduğunu nakletmiştir.[275] Evliya Çelebi de Mescid-i Aksâ ziyaretiyle ilgili ayrıntılara geçmeden önce Nâsır'la müşterek bilgiler paylaşmıştır. Yunanlı Yanvan Tarihi'nden yaptığı bir iktibasta da bahsi geçen bilgiyi teyit etmektedir.[276] Şiblî Nu'mânî de Dâvud ve Süleyman peygamberlerin mescidin yapımındaki katkısını nakletmektedir.[277] Kur'an-ı Kerîm'de Dâvud ve Süleyman peygamberlerin anlatıldığı ayetlerden mülhem bir anlatıyı benimseyen Evliya, söz konusu kıssaların güvenilir kitaplarda bulunduğunu ifade etmektedir. Onun bu türden bir savunmaya girişmesinin özellikle Hz. Süleyman kıssalarında yer alan bilgilerin içeriğiyle alakalı olması muhtemeldir. Ancak söz konusu bölümde Hz. Süleyman'ın hizmetine verilen devlerin, kendisinin ölümünden sonra

[271] Taşar, *Tahrir, Tasnif ve Tavsif: Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Şehir ve Mimari*, 208-210.
[272] Evliyâ Çelebi, Mescid-i Aksâ tabiriyle Kıble Mescidi'ni kastetmektedir.
[273] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 497.
[274] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 497.
[275] Hüsrev, *Sefername*, 44.
[276] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (3/1), 209.
[277] Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 152.

yakalanıp hapse atılarak orada ölüme mahkûm edildikleri aktarılmaktadır. Bununla birlikte devlerin kemiklerinin hâlen mağarada bulunduğuna dair bilgiler de yer almaktadır.[278]

Nâsır-ı Hüsrev, Mescid-i Aksâ'yı İsra Suresi'nin birinci ayetinde anlatılan Miraç Hadisesi ile anlatmaya başlamıştır. Ardından mescidin yapısal özellikleri ve iç tezyinatıyla ilgili bilgiler aktarmıştır. Bununla birlikte diğer seyyahların zikretmediği mescidin güney tarafındaki duvarın ortasında bulunan ve on altı direği olan büyük bir maksureden[279] bahsetmektedir. Nâsır, mescit içerisindeki betimlemelerine devam ederken Muaviye ve Ömer mihrabından bahsetmiş, mescidin 15 kapısının olduğunu, bu kapılardan birinin hepsinden daha süslü göründüğünü ve Halife Me'mun'un isminin yazılı olduğunu nakletmiştir.[280] İbn Battûta, mescidin üç tarafında ayrı ayrı kapıların varlığından söz etmiş ancak bir kapıyı bildiğini ve oradan da imamın girdiğini ifade etmiştir.[281] Evliya Çelebi ise farklı olarak Kıble Mescidi'nin kıble tarafına açılan vaziyette 7 kapısı, sol tarafta Hızır Kapısı, sağ tarafta Mâliki Kapısı ve minberin dibinde yer alan Medrese Kapısı olmak üzere toplamda 10 kapısının bulunduğunu aktarmaktadır. Kapıların dış kısmını dehlize benzeten Evliya Çelebi ardından caminin iç ve dış tezyinatına yönelik yapısal özelliklerini belirtmektedir. Daha sonra cami etrafında şekillenen şehir yaşamının, sosyal ve kültürel alanlarındaki yansımalarına dair bilgilere de yer vermiştir.[282] Şiblî ise herhangi bir kapının varlığından bahsetmemiştir.

Kıble Mescidi'yle ilgili bilgiler nakleden Nâsır, mescidin çatısız kısımlarının olduğundan söz etmektedir. Benzer bilgiyi İbn Battûta'nın anlatısında bulmak da mümkündür.[283] Nâsır, diğer seyyahlardan farklı olarak yine cami içerisinde Şam ve Irak yörelerinden gelen insanların kendi şehirlerine ait kısımları bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca burada Mekke'de olduğu gibi mücavirlerin oturduğunu belirtmiştir.[284]

İbn Battûta, Mescid-i Aksâ'nın görkemini ikrar etmektedir. Bununla birlikte yeryüzündeki en büyük mescidin burası olduğunu ifade ederek caminin ölçülerini tespit

[278] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 498.
[279] Camilerde etrafı parmaklıklı yüksek yer. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat,* 664.
[280] Hüsrev, *Sefername,* 41-42.
[281] İbn Battûta, *Seyahatnâme,* 1/84.
[282] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 500.
[283] İbn Battûta, *Seyahatnâme,* 1/84.
[284] Hüsrev, *Sefernâme,* 42.

etmiştir. Nâsır'a benzer bir zaviyeden bakarak Kıble Mescidi'nin ve onun dışındaki birkaç yerin üzerinin kapalı olduğunu aktarmıştır. İbn Battûta, camiyi sadece mimarî açıdan tasvir etmekle iktifa etmiş, gündelik yaşamın görüntülerinden herhangi bir kareyi nakletmemiştir.[285]

Evliya Çelebi, Kıble Mescidi'ni çok iyi bir şekilde bildiğini iddia etmektedir.[286] Nitekim o, Mescid-i Aksâ'nın ana kısmı haricindeki bölümün yanında yer alan yapıların sonradan eklendiğini ifade etmektedir. Onun ince bir üslupla betimlediği Kıble Mescidi'nin özellikle kubbesi, mihrabı ve minberi karşısındaki hayreti kurduğu cümlelerden anlaşılmaktadır. Mihrabın güzelliği karşısında şu kayıtları düşmekten kendini alamamıştır: "*Yeryüzünde ne kadar maden cinsi değerli taş var ise, büyük usta o taşları kuşgözü gibi küçük doğrayıp mihrap içine süsleyip mücevher gibi bir mihrap olmuştur ve övgüsünde dil âcizdir."*[287] Evliya, Edirne'deki Gazi Murad Han Camii'nin özelliklerinden bahsederken de bu camiyi Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'ya benzetmektedir.[288] Benzer şekilde Selimiye Camii'ni anlatırken de oradaki süs ve ziynetin bir benzerinin Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'da olduğunu ifade etmektedir.[289] Diyarbakır'daki Cami-i Kebir'i anlatırken İslam şehirlerindeki önemli simge camilerin arasında *"…Kudüs'ün Mescid-i Aksâ'sı… gibi dualaların kabul olunduğu bir camiidir."*[290] ifadesiyle bu camiye Kıble Mescidi'ni ölçüt olarak zikretmektedir.

Şiblî Nu'mânî, Mescid-i Aksâ'nın mimarî güzelliği karşısında diğer seyyahlar gibi müspet duygular taşısa da bu alandaki bakımsızlık ve kirlilik onu rahatsız etmiştir. Hatta görevlilere bu durumu sormuş, cevap olarak padişahın bakım ve tadilat masraflarına harcanmak üzere para gönderdiğini fakat liyakatsiz kişilerin görevlerini kötüye kullanarak ilgili yerlere harcamadıklarını öğrenmiştir.[291]

b-Sahratullah Mescidi:

Mescid-i Aksâ olarak isimlendirilen geniş arazinin bir parçası olan ve ortasındaki taşı/kayayı kapsayacak şekilde tasarlanan yapı, ilk olarak Hz. Ömer (r.a) tarafından M.

[285] İbn Battûta, *Seyahatnâme*, 1/84.
[286] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (7/1), 284.
[287] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 499.
[288] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (3/2), 564.
[289] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (3/2), 572.
[290] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (4/1), 39.
[291] Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 152.

638 yılında Kudüs fethedildiğinde inşa edilmiştir. Seneler sonra Emevî Halîfesi Abdülmelik b. Mervân tarafından M. 687- 691 yılları arasında da yapının iç tezyinatına yönelik hizmetler yapılmış bununla birlikte üzerine altın kaplamalı bir kubbe eklenmiştir. Bu sebeple *Kubbetü's-Sahra (Kayanın Kubbesi)* tâbiriyle meşhur olmuştur.[292] Arapça kaya, taş anlamına gelen *sahra* kelimesinin kullanılma sebebi ise Hz. Peygamber'in (s.a.v) buradaki bir kayanın üzerine basarak Mi'rac'a yükselmesinden dolayıdır.[293]

Nâsır bahsi geçen yapının geçmiş ahvâline dair bilgiler nakletmiş ancak inşa edenin kim olduğuna dair bilgi vermemiştir. [294] İbn Battûta da benzer bir anlatımı takip etmiştir. Ancak Evliya Çelebi, mescidin dış görünümünü tasvir ettikten sonra ilk bânisinin Abdülmelik bin Mervân olduğunu belirtmiştir. [295] Şiblî Nu'mânî, Mescid-i Aksâ'yı pek çok mimarî eserin bulunduğu yapılar kompleksi olarak ifade etmekle birlikte Mescid-i Aksâ içerisindeki Kubbetü's-silsile, Kubbetü'l- Mi'rac, Kubbetü'n-nebî gibi yapıların varlığını örnek vermektedir. Ancak onun ifadelerinden Kubbetü's-Sahra'daki estetik güzelliğin bütün yapıları gölgede bıraktığı anlaşılmaktadır.[296] Nitekim o, çeşitli İslam âlimlerinin bahsi geçen yapı hakkındaki övgülerinden iktibaslarda bulunmuştur.[297]

Nâsır-ı Hüsrev, İbn Battûta ve Evliya, Kubbetü's-Sahra'nın doğu, batı, kuzey ve güneyde 4 kapısı olduğunu aktarırken Şiblî Nu'mânî ise böyle bir bilgi paylaşmamıştır.[298] Evliya bu kapıların altın sarısı pirinçten yapıldığını ve on arşın yüksekliğinde bir görünüme sahip olduğunu naklederken[299] diğer iki seyyah kapıların özelliklerine değinmemiştir. Evliya Çelebi aynı zamanda Kubbetü's-Sahra'nın dört kattan müteşekkil olduğunu aktarmış[300] fakat diğer seyyahlar kat bahsine girmemiştir. Bugün dahi Kubbetü's-Sahra'nın Bâbü'l-cenne, Bâbü's-silsile, Bâbü'l-kıble ve Bâbü'l-

[292] İbrahim Ethem Polat, *Evliya Çelebi'nin İzinde Kudüs Seyahatnamesi* (Ankara: BENGÜ Yayınları, 2011), 60.
[293] Nebi Bozkurt, "Kubbetü's-sahre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/305.
[294] Hüsrev, *Sefernâme*, 46.
[295] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 501.
[296] Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 152.
[297] Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 153.
[298] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 502; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, 1/84; Hüsrev, *Sefernâme*, 84.
[299] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 503.
[300] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 503.

garp isimli dört kapısı bulunmaktadır.[301] Dolayısıyla Kubbetü's-Sahra'nın değişmeyen özellikleri arasında kapıları ifade edilebilir.[302]

Evliya, Emevîler döneminde inşa edilen Kubbetü's-Sahra'nın onlardan sonra gelen yöneticiler ve diğer Müslüman devletler tarafından da hürmet gördüğünü zikredip sözü kendi mensubu olduğu devlete getirmektedir. Öyle ki Kanunî Sultan Süleyman'ın gördüğü bir rüya ile Kudüs şehrine yönelik hizmetlerine derinlik ve meşruiyet kazandırmaktadır. Zira mezkûr rüyada Sultan Süleyman, Hz. Peygamber'in övgü ve müjdesine mazhar olmakla birlikte Kudüs'e hizmet etmesi yönünde emirler almıştır.[303]

Evliya Çelebi'deki rüya faktörü, Nâsır-ı Hüsrev, İbn Battûta ve Şiblî'nin anlatısında yoktur. Evliya, Kanuni'nin gördüğü rüyanın etkisiyle Hz. Peygamber'in emri üzere yaptıklarını şu şekilde özetlemektedir: *"Süleyman Han derhâl uykudan uyanıp gaza malından bin kese Mekke'ye, bin kese Medine'ye ve bin kese bu Kudüs'e diğer mühimmatlarla Koca Mimar'ı Kudüs'e gönderir. Lala Mustafa Paşa'yı Mısır'dan azledip Şam'ı verip Kudüs imaretine memur olunca Mısır'da, Şam'da ve Haleb'de ne kadar usta, mühendis, mermer ustası Mânî ve Bihzad nakkaş ustalar var ise toplayıp Kudüs'ü ve Sahra'yı öyle süslemişler ki Sahra-i şerifin cennet kapısı üzere 'Hâzihi cennâtü adnin'... 'fedhulûhâ hâlidîn/ artık ebedî kalmak üzere girin…' [Kur'an, Zümer, 73] ayeti yazılmıştır."*[304]

Evliya Çelebi, 38 yıl boyunca yaptığı seyahatlerde müşahede ettiği binaların hepsini geride bırakan Kubbetü's-Sahra'yı cennete benzetmektedir.[305] Benzer şekilde şu sözleriyle de bu görüşünü kuvvetlendirmektedir: *Sahra-i Şerif Kubbesinin içi dışı yani ahşapaları ve taşlı nakışlı ve sanatlı kâşî ile süslü ve nakış türleri ile çini galerisi olmuştur ki sanki Firdevs cenneti köşküdür."*[306] Evliya'nın Kubbetü's-Sahra gözlemleri büyük oranda yapının iç ve dış tezyinatına yönelik tasvirleri içermektedir. Bu durum, İslam sanatının ilk şaheserlerinden biri olarak kabul edilen yapının dikkat çekici bir

[301] Bozkurt, "Kubbetü's-sahre", 306.
[302] Muammer Gül, "İslam Sanatının İlk Şaheseri Kubbetü's-Sahra: Tarihi Arka Planı, Tasviri, Restorasyonları ve Kitabeleri", *ERDEM*, 14/41, 87.
[303] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 501.
[304] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 502.
[305] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 502.
[306] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (1/1), 120.

güzelliğe sahip olduğunu göstermektedir.[307] Nitekim Evliya, Foça şehrinde Tihotine Nehri'nin karşısındaki camileri anlatırken de Hasan Paşa Cami'sinin (Alaca Cami) güzelliği karşısında şu sözlerle kıyaslama yapmaktadır: *"...Mimar Ramazan, yaptığı 21 adet camilerin her birinden birer çeşit sanat alıp bu camide icra ederek ve tüm gücünü ve ustalığını sarf ederek bir ibadethane etmiştir ki Rumeli diyarında benzeri yoktur. Meğer Kudüs-i Şerif'de Sahratullah Mescidi ola."*[308]

Nâsır, Sahratullah Mescidi'ne ismini veren taşla ilgili gözlemlerini aktarmıştır. Öyle ki mescidin ortasındaki taşın rengi maviye yakın bir tondadır.[309] İbn Battûta ise bu konuyla ilgili bir kayıt geçirmemekle birlikte taşın niteliği ile alakalı gözlemlerine yer vermiştir.[310] Nâsır ve İbn Battûta, Sahratullah'ın bir adam boyu yüksekliğinde olduğunu tarif etmektedir.[311] Ayrıca Nâsır, kayanın etrafında insanların dokunmaması için mermerden bir parmaklık bulunduğunu da aktarmaktadır.[312] Evliya da yapının iç tezyinatıyla ilgili müşahedelerinden sonra Kubbetü's-Sahra'nın üzerine inşa edilmiş olan Sahratullah'ı[313] tasvir etmeye başlamaktadır. Sahratullah, demir bir kafesle çevrili ve çevresi 100 adım ölçüsünde beyaz renkli yassı bir taştır.

Nâsır-ı Hüsrev, kayanın üzerinde 7 ayak izinin yer aldığını ve bu izlerin Hz. İshak'a ait olduğunu ifade etmektedir.[314] Evliya, Sahratullah'ı tanıtıcı mahiyetteki ön bilginin ardından müfessirlerin malum taş hakkındaki görüşlerine yer vererek Hz. Peygamber'in (s.a.v) İsrâ ve Mi'rac hadislerini anlatmaya başlamıştır. Hz. Peygamber'in göğe yolculuk etmeden önce Sahratullah üzerinde iki rekât namaz kıldığını aktarmış, sonra Nâsır'dan farklı olarak kaya üzerindeki secde izinin belli olmakla birlikte ziyaret edilmesine izin verilmediğini ifade etmektedir.[315]

Nâsır-ı Hüsrev ve Evliya Çelebi bugün de yaygın bir inanış olan Kubbetü's-Sahra'nın ortasındaki mezkûr kayanın havada asılı durduğu yönündeki kanaati benimsemişlerdir.

---

[307] Gül, "İslam Sanatının İlk Şaheseri Kubbetü's-Sahra: Tarihi Arka Planı, Tasviri, Restorasyonları ve Kitabeleri", 88.
[308] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 6/2, 559.
[309] Hüsrev, *Sefernâme*, 48.
[310] İbn Battûta, *Seyahatnâme*, 1/84.
[311] Hüsrev, *Sefernâme*, 48; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, 1/84.
[312] Hüsrev, *Sefernâme*, 48.
[313] Sahra kelimesi Arapça'da taş, kaya gibi anlamlara gelmektedir. Evliya Çelebi bu taşı Allah'ın taşı, kayası şeklinde kavramsallaştırarak *Seyahatnâme*'sinde bu şekilde zikretmektedir.
[314] Hüsrev, *Sefernâme*, 48.
[315] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 505.

Öyle ki Evliya Çelebi, Hz. Peygamber'in (s.a.v) göğe doğru yolculuğa çıkarken ardında bıraktığı taşın dile geldiğini ve Hz. Peygamber'e *"Ey Muhammed! Hak huzuruna beni dahi ilet"* dediğini ve Hz. Peygamberin de ona hitaben *"Yâ sahretallâh! Kıf mu'allekun bi-emrillâh"* buyurduğunu nakletmiştir. Evliya'nın anlatımına göre, bu konuşmanın akabinde Sahratullah havada asılı kalarak o günden sonra da aynı özelliğini muhafaza etmiştir. O kadar ki muallakta duran bu kayadan halkın korkuya kapılmaması ve hamile kadınların çocuklarını düşürmemesi için yöneticiler sahranın alt kısmında bulunan mağara ile arasına ince bir duvar inşa etmişlerdir. Fakat duvar istenen faydayı sağlamamış parmak ve el girecek kadar açıklık kalmıştır.[316]

Şiblî Nu'mânî, Arapların sahra (kaya) olarak isimlendirdiği meşhur taşa kendi ülkesinde *"Taht-ı Rabbi'l- Alemin"* denildiğini belirtmektedir. Bununla birlikte Kudüs'e gittiği dönemde kent sakinlerinin Sahra konusunda diğer seyyahların naklettiği itikadın yaygın olduğunu müşahede etmiştir. Ancak o, diğer seyyahlar gibi Sahra'nın havada asılı duran görünümde olduğunu tasdik etmemiştir. Aksine güvenilir hadis kaynaklarında da Sahra'nın sözü edilen ehemmiyetini destekleyici bir bilgi görmediğini ifade etmiştir.[317]

Nâsır-ı Hüsrev de Sahra'nın asılı durduğuna dair yaygın anlayışı kabul etmekle birlikte daha yalın bir üslupla, anlatısını tarihî belgelere dayandırmadan nakletmektedir.[318] Evliya Çelebi ise *Seyahatnâme*'nin ilgili kısmında anlatısını sağlam bir zemine oturtmak adına tarihçilerin görüşlerinden ve *Tevârîh-i Tuhfe* adlı eserden iktibaslarda bulunmaktadır.[319] Onun bu tavrı, sadece seyahatlerindeki tanıklıklarıyla iktifa etmeyen, ilmî seviyesi yüksek ve donanımlı bir gezgin izlenimi vermektedir. Aynı zamanda seyahatnâmelerin yalnızca edebî çalışmalarda istifade edilen bir kaynak olmadığı fikrini de kuvvetlendirmektedir. Zira Evliya Çelebi, verdiği bir bilginin dayandığı gerçekliğe işaret ederken aslında tarih metodolojisine uygun bir yöntemi benimsemiş görünmektedir.

Seyyahların Sahra ile ilgili aktarımlarında hadis literatürünün önemli bir katkısı vardır. Ancak muhaddisler sahra hakkındaki rivayetlerin mevzû veya münker olduğunu kabul etmektedirler. Nitekim onun, yere değmeden havada asılı durduğu, Hz.

316 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 506.
317 Numani, Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi, 152- 153.
318 Hüsrev, *Sefernâme*, 4
319 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 506.

Peygamber'in göğe yolculuk ederken Sahra'dan yükselerek başladığı, üzerinde onun ayak izinin bulunduğu gibi rivayetler zayıf veya mevzû sayılmaktadır.[320]

Sahratullah'ın altında bulunan mağara da ziyaret edilen ve içerisinde ibadet edilen mekânlardan biridir. Fakat Nâsır-ı Hüsrev, İbn Battûta ve Şiblî mağaradaki makamlardan bahsetmemiştir. Evliya Çelebi ise Kubbetü's-Sahra'nın içindeki merdivenden inilen bu mağarayı tavsif ederken sağda Hazret-i Cibril makamı ve mihrabı, sol tarafta Hazret-i Dâvud makamı, Hz. Peygamber'in (s.a.v) ibadet ederken temas ettiği kısım, Hazret-i Hızır Sofası makamı ve Hazret-i Süleyman hücresinin bulunduğunu nakletmektedir.[321] Nâsır, mağaranın dışındaki kubbelerden bahsederken Kubbe-i Silsile, Cebrail aleyhisselam kubbesi ve Resûl aleyhisselâtu vesselâm kubbesini zikretmektedir.[322] İbn Battûta da mağaranın fiziki özellikleriyle ilgili kısa bir bilgi paylaşmıştır.[323] Evliya Çelebi ise mezkûr kubbeleri Sahratullah avlusu ziyareti başlığıyla açtığı kısımda anlatmakta fakat Kubbe-i silsile'ye yer vermemektedir.

Sahra kafesinin dışında da dinî anlamı bulunan yapılar ve makamlar mevcuttur. Özellikle üç seyyahın da ortaklaşa zikrettikleri[324] bir bilgi olarak Hz. Hamza'ya (r.a) ait olduğuna inanılan bir kalkan izi vardır. Evliya bu izi İskender'in aynasına benzeterek şu ifadeleri kullanmıştır: *"Bazıları âyine-i İskender derler. Zira tuhaf bir macun-ı tılsımlı bir aynadır ki sanki kâinatın aynasıdır. Bir anda bir insan baksa tek tek belli olur. Bir acayip ibretliktir. Âyine-i İskender olduğuna tanıklık eden bu hakirdir."*[325]

Nâsır-ı Hüsrev'in ve Evliya Çelebi'nin ortaklaşa yer verdikleri fakat İbn Battûta'nın ve Şiblî'nin zikretmediği bir bilgi de Sahra'nın üstüne denk gelen gümüş kandillerdir. Sayılarının bin kadar olduğu nakledilmiş, Nâsır da kandilleri gönderen kişinin Mısır padişahı olduğunu aktarmıştır.[326] Evliya da Mi'rac Gecesi'nden beri kandilin sönmediğini, mütemadiyen yağının ve fitilinin değiştirildiğini hatta bu işle vazifeli olan kişilerin olduğunu eklemektedir.[327] Ayrıca Nâsır, kandilden başka Mısır padişahının her

[320] Bozkurt, "Kubbetü's-sahre", 305.
[321] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 506.
[322] Hüsrev, *Sefernâme*, 49.
[323] İbn Battûta, *Seyahatnâme*, 1/85.
[324] Hüsrev, *Sefernâme*, 45; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, 1/85; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 507.
[325] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 507.
[326] Hüsrev, *Sefernâme*, 49.
[327] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 507.

yıl gönderdiği hediyelerden birinin de 7 kulaç uzunluğundaki bir mum olduğunu ilave etmektedir.[328]

Evliya, Kubbetü's-Sahra hakkındaki tarihî verilerden sonra nispeten ilgi çekici ve tuhaf anlatı parçalarına da değinmiştir. O kadar ki Kubbetü's-Sahra'nın altı olduğu gibi mağaradır ve Hz. Süleyman emri altındaki devleri bu mağarada hapsedermiş. Evliya mağaranın acayipliğini şu sözlerle tarif etmiştir: *"Hâlâ ip ve zincir yerleri bellidir. Cüret edenler girip temaşa ederler, zira bir karanlık ve korkunç yerdir. Hâlâ ecinne yatağı olmuştur."*[329]

Seyyahların büyük bir beğeniyle tasvir ettiği Kubbetü's-Sahra, Müslüman yöneticiler tarafından özen gösterilen yapıların başında gelmektedir. Nitekim Kanuni döneminde detaylı bir tadilattan geçen yapıların başında Sahratullah Mescidi gelmektedir. Zira söz konusu yapının tamir edilmesi için çevre vilayetlerden mimar, usta ve nakkaşlar getirilmiştir.[330] 1586 tarihli bir belgede, Mescid-i Aksâ ve Sahratullah Mescidi'nin tamir işlerinde çalıştırılmak üzere Şam'dan on yeniçeri ve bir bölükbaşının Kudüs'e gönderilmesi kararlaştırılmıştır.[331] 1781 tarihli keşif defterinde de en fazla harcama yapılan kalemlerden biri Kubbetü's-Sahra'dır. Sahratullah Mescidi'nin dışı, Kanuni döneminde çini ile kaplanarak hem estetik bir görünüme kavuşurken hem de hava koşullarına karşı dayanıklı bir forma bürünmüştür.[332] Bütün bu gayretler seyyahların ifade etmeye çalıştığı güzelliği, yöneticilerin korumaya yönelik çabaları olarak değerlendirilebilir.

c-Hz. Dâvud Camii:

Nâsır, İbn Battûta ve Şiblî Hz. Dâvud Camii'den söz etmemiş, Evliya ise iç kalede yer alan caminin önceleri kıblesinin kuzeyde kalan Mescid-i Aksâ'ya dönük bir vaziyette olduğunu belirtmiştir. Ancak kıblenin Kâbe'yle değiştirilmesinden sonra Eyyubî Sultanı İsa, Dâvud Mescidi'ni camiye çevirmiştir. Mihrabın sol tarafındaki mermer üzerinde

328 Hüsrev, *Sefernâme*, 49.
329 Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, (9/2), 508.
330 Köse, "Osmanlı Kudüs'ünde Mimari Çalışmalar", 34.
331 Yılmaz, *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs* 1, 10-11.
332 Eroğlu Memiş, "M.1781 Tarihli Keşif Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon)", 726.

Tevbe Suresi'nin 109 ve Saf Suresi'nin 13. ayetleriyle birlikte Sultan İsa'nın eliyle 610 yılında gerçekleştirildiğini bildiren bir vakfiye yer almaktadır.[333]

Kudüs surlarının dışında Dâvud Kapısı'na yakın bir konumda Hz. Dâvud'un ve Hz. Süleyman'ın türbeleri bulunmaktaydı.[334] Bununla birlikte söz konusu mekân bir külliye görünümündeydi. Zira Hıristiyanların tapınağı ve Hz. İsa'nın son akşam yemeğini yediğine inanılan bir bölüm de burada yer almaktaydı. Dâvud külliyesi, Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler arasında hâkimiyet mücadelesi yürütülen bir yer hâline gelmişti.[335] Ancak Hıristiyanların *Coenaculum (Son Yemek Odası)* olarak isimlendirdikleri yapı Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1524 yılında camiye çevrilmiştir.[336] Daha sonra camiye eklenen mihrap ve minare ile Hz. Dâvud Camii kentin İslamî görüntüsüne katkı sağlamıştır.[337]

d-Hz. Ömer Camii:

Kıble Mescidi'nin güneydoğu köşesindedir.[338] Evliya'nın müstakil bir başlık altında bildirdiğine göre Hz. Ömer Mescidi, Hz. Ömer tarafından fethin akabinde inşa edilmeye başlanmıştır. Mescidin ölçülerini zikreden Evliya, küçük bir görünümde olduğunu da belirtmektedir. Ayrıca söz konusu mescit Kamâme Kilisesi'ne bitişik bir yapıdadır. Mescidin etrafında odalar bulunmakla birlikte Rufaî dervişleri bu bölümlerde kalmaktadır.[339] Hz. Ömer Camii hususunda *"...mescid-i şerîf'-i mezkûrun minâre ve mihrâbı mevcûd olduğu hâlde edâ-yı salât olunamayacak derecede harâb olmuş ve hasbe'l-mevki' böyle durması câiz olmadığı misillü tamir-i küllîsi dahi yüz bin guruşa muhtâc olarak..."* ifadeleri tamirat geçirdiğine dair bilgiler ihtiva etmektedir.[340] Daha önce de ifade edildiği gibi Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra çeşitli dönemlerde onarım geçirmiştir. Yukarıdaki tarihî kayıttan görüldüğü üzere, Hz. Ömer Mescidi de belirli zaman dilimlerinde yenilenmiştir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin Kudüs'teki

[333] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 496.
[334] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 523.
[335] Ruba Kasmo, "16.Yüzyılda Kudüs'te Osmanlı Kentsel Müdahaleleri", ed. Yunus Çolak-Latif Karagöz, *Kudüs Tarih, Şehir, Toplum* (İstanbul: İlem Yayınları, 2019), 170.
[336] Mehmet Tütüncü, "Kudüs ve Sultan I. Süleyman", *Düşünce Tarih Dergisi*, 2/23 (2016), 42.
[337] Kasmo, *Kudüs*, 171.
[338] Bünyamin Erul, *Kudüs ve Aksâ*, (Ankara: Diyanet İşleri Baaşkanlığı Yayınları, 2020), 64.
[339] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 531.
[340] Yılmaz, *Osmanlı Devrinde Kudüs*, 1, 27.

hamilik vasfını tescillemekte ve kadîm yapıları korumaya gayret ettiğini göstermektedir.[341]

e-Malikî Camii (Mescidi):

Mağrip Kapısı'nın yanında yer alan camiyle ilgili kısa bir açıklama bulunmaktadır. Minaresi olmayan bu cami, kâgir bir görünüme sahip olmakla birlikte gayet mütevazı bir yapıdadır. Kıble kapısından mihraba kadar 200 ayaktır ve eni 70 ayaktır. Üzeri kurşun ile örtülüdür.[342] Evliya Çelebi dışındaki diğer seyyahlar söz konusu camiyle ilgili bir bilgi paylaşmamıştır.

f-Hanbelî Mescidi:

Mescid-i Aksâ'nın doğu köşesinde yer almaktadır. 12 sütun üzerinde kubbeli bir formdadır. Aynı zamanda mescidin altı tamamen mağaradır.[343] Diğer seyyahların anlatılarında bu mescit zikredilmemiştir.

g-Hz. İbrahim Halilullah Camii:

Nâsır, el-Halil'deki camiden meşhed[344] olarak bahsetmektedir. Meşhedin mimari özelliklerinden, halılarından ve kandillerinden söz etmiştir. Bunlarla birlikte meşhedin içerisinde Hz. İshak'ın ve eşinin kabri, Hz. İbrahim'in türbesi, eşi Hz. Sare'nin kabri,[345] Hz. Yakup ve eşinin türbeleri ve Hz. Yusuf'un kabri bulunduğunu nakletmiştir.[346] Benzer bilgileri İbn Battûta'nın anlatısında da bulmak mümkündür.[347]

Evliya'ya göre Kudüs'ün Halilürrahman nahiyesindeki Halilullah Camii, kale içerisinde yer alan bir yapıdır. Evliya, Nâsır'dan farklı olarak caminin sağda Yusuf Kapısı, ortada İbrahim Kapısı ve solda Sâre Kapısı olmak üzere toplamda üç kapısı bulunduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte caminin kubbelerine, minberine ve sütunlarına dair betimlemelerde bulunmaktadır.[348] Ardından cami içerisindeki önemli ziyaret yerlerini

---

[341] Eroğlu Memiş, "M.1781 Tarihli Keşif Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon)", 726.
[342] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 512.
[343] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 513.
[344] Dini bir özelliğe sahip veya topluma mal olmuş kimselerin şehit olduğu yahut defnedildiği yer. Mustafa Öz, "Meşhed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/362.
[345] Hüsrev, *Sefername*, 55.
[346] Hüsrev, *Sefername*, 56.
[347] İbn Battûta, *Seyahatnâme*, 1/80.
[348] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 542.

zikretmektedir. Söz konusu camide Hz. İbrahim'in, Hz. Sâre'nin, Hz. İshak'ın, Rabika Hatun'un ve Hz. Havva'nın kabirleri bulunmaktadır. Ayrıca Evliya, Nâsır'ın zikretmediği Hz. İbrahim türbesinin önündeki Serdâb-ı Şerif Makamı'nı detaylı bir şekilde anlatmıştır. Seyyah, Halilullah Cami'sinin alt kısmının bütün peygamberlerin medfun bulunduğu bir mağara olduğunu nakletmektedir. Söz konusu bilgiyi sahih hadislere ve ulemanın ifadelerine dayandırmış bununla birlikte Kıptî, Yunan ve Arap tarihçilerinin görüşleriyle de desteklemiştir. Öyle ki mağaranın kapısı kapalıdır ve yalnızca küçük bir delikten Serdâb'ın kandillerle aydınlatıldığı müşahede edilebilmektedir. Ancak Serdâb'a bakmak yasaklanmıştır. Zira Evliya'nın aktardığına göre, mağaranın içine düşen bir kuş leşini alması için bir çocuk içeri salınmış ve çıktığında gözleri kör olmuştur.[349] Evliya'nın Halilullah Camii avlusunda müşahede ettiği diğer mekânlar arasında Hz. Yakub[350], Hz. Likâ Hatun, Hz. Yusuf ve Hz. İsmail'in[351] kabirleri de zikredilebilir. İbn Battûta ve Şiblî ise adı geçen camiyle ilgili malumatta bulunmamıştır.

h-Cavliyye Camii:

Evliya Çelebi'nin Halilürrahman nahiyesinde müşahede ettiği yapılardan biri de Cavliyye Camii'dir. Fakat söz konusu camiyi Halilullah Camii kadar ayrıntılı tasvir etmemiştir. Evliya, caminin Yusuf Selahaddin tarafından yapılmış olacağını tahmin etmektedir. Seyyah, bahsi geçen caminin mimarî özellikleriyle ilgili kısa bilgiler verdikten sonra Halilullah Camii'nde cemaatin yer bulamadığı durumlarda Cavliyye Camii'ne geldiklerini belirtmektedir. Ayrıca caminin, Halilullah Camii'ne bakan kapısının üzerinde şu ibarenin yer aldığını nakletmektedir: *"Hâzâ camii Cavliyye Sene 875"*[352] Nâsır, İbn Battûta ve Şiblî adı geçen camiden bahsetmemektedir.

i-Hz. Osman Camii:

Evliya'nın Halilürrahman gözlemleri arasında ayrı bir başlık altında olmasa da Hz. Osman Camii'nden söz ettiği tespit edilmektedir. Onun ifadesine göre, caminin yer aldığı semtin tamamı Yahudilerden oluştuğu için söz konusu caminin cemaati yoktur. Ancak yine de Hz. Osman Cami'sinin imamları, hatipleri, müezzinleri ve mürtezikası

[349] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 545.
[350] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 546.
[351] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 548.
[352] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 548.

vardır. Bununla birlikte Cuma günleri büyük cemaat toplandığı için namaz kılındığını da nakletmektedir. Evliya Çelebi, Halilürrahman nahiyesindeki camiler dışında 7 mescit bulunduğunu ifade etse de bu mescitler hakkında herhangi bir bilgi paylaşmamaktadır.[353] Diğer seyyahların ise ilgili cami hususunda herhangi bir malumat aktarmadığı görülmüştür.

B-Gayrimüslimlere Ait Dinî Yapılar: Havra ve Kiliseler

Müslüman seyyahlar, Hıristiyan ve Yahudiler hakkında bilgiler aktardığı gibi onların dinî yapılarına dair anlatımlarda da bulunmuşlardır. Nitekim Nâsır-ı Hüsrev, İbn Battûta ve Şiblî Nu'mânî de Kudüs'teki gayrimüslimlerin ibadet yerlerine ilişkin bilgiler vermişlerdir. Ancak söz konusu anlatıların büyük çoğunluğu Hıristiyanlara ve daha ziyade onların Kamâme Kilisesi'ne odaklanmaktadır.

Çalışmaya dâhil edilen dört seyyah da Hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edilen Kamâme Kilisesi hakkındaki gözlerine yer vermiştir. Ancak özellikle Evliya Çelebi'nin, diğer seyyahlarla karşılaştırıldığında Hıristiyanlara dair oldukça detaylı bilgiler aktardığı ve diğer seyyahların zikretmediği başka kiliseleri zikrettiği de tespit edilmiştir. Zira Kudüs'teki Kamâme Kilisesi'ni, Hıristiyanların ritüellerini, Hıristiyanlar arasındaki etnik farklılıkları detaylı bir şekilde aktarmış diğer kiliselere ilişkin malumatlar da paylaşmıştır. Hatta muhtelif beldelerde karşılaştığı kiliseleri betimlerken Kamâme'ye atıfta bulunmuş, adetâ bu kiliseyi diğer kiliseleri değerlendirirken bir ölçüt kabul etmiştir. Ancak aynı Evliya, Yahudilere ve onların mabetlerine dair oldukça özet bir anlatımda bulunmuştur. O kadar ki Yahudilerin ibadet mekânları olan havra sözcüğüne bile yer vermemiş, şehirdeki yedi kiliseden ikisinin Yahudilere ait olduğunu ifade etmekle kifayet etmiştir.[354] İbn Battûta da Yahudilerin mabetleriyle ilgili bilgi vermemiş ancak Mescid-i Aksâ'nın yakınında Kesîbî Ahmar adıyla bilinen ve Yahudiler tarafından saygı gösterilen bir mekândan söz etmiştir.[355] Şiblî de Yahudilerin mabetleri konusunda herhangi bir nakilde bulunmamıştır.

[353] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 550.
[354] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 525.
[355] İbn Battûta, *Seyahatnâme*, 1/147.

Nâsır, Rum ülkesinden ve diğer ülkelerden Kudüs'e gelen Yahudilerin buradaki havrayı ziyaret ettiklerini nakletmiştir.[356] Ancak bahsi geçen havrayla ilgili bilgi paylaşmamıştır. Evliya Çelebi'nin de Kudüs anlatısında havraları zikretmemesi ya Yahudi mabetlerinin ilgi çekici olmaması ya da seyyahın kasıtlı bir davranışı olarak değerlendirilebilir. Nitekim 1557 yılına ait bir belgede, Kudüs'teki Yahudiler yıkılan havralarının duvarlarını tamir ettirmek için kadıya talepte bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin havraya yeni bina eklenmemesi kaydıyla tadilat işlemlerine izin verdiği görülmektedir.[357] Bu durum, şehirdeki Yahudi mabetlerinin varlığına bir delil teşkil etmektedir.

Bu başlık boyunca çalışmada takip edilen yöntem çerçevesinde dört seyyahın izlenimleri dikkate alınmıştır. Ancak Evliya Çelebi diğer üç seyyahtan daha fazla bilgi aktarmıştır. Dolayısıyla bu başlık altında onun anlatısında tespit edilen kiliseler dikkate alınarak alt başlıklar oluşturulmuş ve değerlendirmelerde bulunulmuştur.

1-Kamâme Kilisesi:

Kıyamet Kilisesi veya Kutsal Kabir Kilisesi olarak da isimlendirilen Kamâme, Hıristiyan dünyası açısından Hz. İsa'nın kabrine ev sahipliği yaptığına dair inanıştan dolayı büyük ehemmiyete sahiptir. Kilisenin söz konusu özelliğinin yanı sıra Hıristiyanların hac güzergâhının duraklarından birini teşkil etmesi de önemini arttırmaktadır.[358]

Nâsır-ı Hüsrev, M. 1048/H. 438 senesinin Ramazan ayında Kudüs'ü gezmeye başlamış ancak aynı yılın Zilkâde ayında ise Kudüs'ten ayrılmıştır. Tekrar Kudüs'e gelerek Ebûbekir Hemedânî rehberliğinde Hicaz'a gitmiştir. Şam yoluyla H. 439 yılında yeniden Kudüs'e gelen Nâsır, Hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edilen Kamâme Kilisesi hakkındaki gözlemlerine yer vermiştir. Nâsır'ın bildirdiğine göre, Hıristiyanlar bu kiliseyi *Bey'at-ul Kamâme* olarak isimlendirmektedirler.[359] Hüsrev, Kamâme'nin büyüklüğünden, tezyinatından, peygamberlere nispet edilen resimlerden bahsetmekle birlikte her şeyi yazmaya kalksa uzun süreceği için kısa ve öz açıklamalarla yetinmiştir. Evliya'da olduğu gibi o da kilise içinde keşiş hayatı yaşayan rahiplerin varlığından söz

[356] Hüsrev, *Sefername,* 32.
[357] Öztürk, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Yahudiler ve Yahudilik,* 90.
[358] Erul, *Kudüs ve Aksâ,* 170.
[359] Hüsrev, *Sefername,* 58.

etmektedir. Ayrıca Nâsır, kilise içinde cennetle cehennemi tasvir eden ve dünyada bir benzeri olmayan bir yerden bahsetmektedir ki diğer seyyahlar bu yere dair bir bilgi paylaşmamıştır.[360]

Nâsır, Hâkim bi-Emrillah'ın Kudüs'e hükmettiği dönemlerde Kamâme Kilisesi'nin yağmalanması ve yıkılması yönünde emir verdiğini nakletmektedir. Bir süre harap vaziyette duran kilisenin Rum Kayseri'nin çabalarıyla tekrar inşa edilmesine müsaade edilmiştir.[361] Nitekim Hâkim'in oğlu ez-Zâhir döneminde Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında gerçekleşen barış görüşmeleri sonucunda Kamâme Kilisesi M.1048/ H.438 yılında yeniden inşa edilmiştir.[362] Nâsır-ı Hüsrev, İsmâilî düşünceleri ağır basan bir şahsiyettir. Ancak buna rağmen kendisiyle aynı ideolojik görüşü benimsemiş bir devletin yöneticisinin, farklı din mensuplarının mabetlerine yönelik sert davranışlarını dahi tarafsız bir üslupla *Sefernamesi'nde* aktarmaktadır. Onun bu tavrı hem tarihî gerçekliğe bir tezat oluşturmamakta hem de seyahatnâmelerden yapılacak olan iktibasların önemini arttırmaktadır.

İbn Battûta, Kamâme Kilisesi hakkında detaylı bilgiler zikretmemiştir. Hıristiyanların, Hz.İsa'nın bu kilisede medfun olduğunu düşünmelerinin yanlışlığına vurgu yapmaktadır. Kilisenin tasvirine değinmeyen İbn Battûta, Hz. İsa'nın beşiğinin olduğu yerden ve buranın bereket için ziyaret edildiğinden söz etmektedir.[363] Kamâme için kısa bir anlatımda bulunsa da İstanbul'a gittiğinde hükümdar ve yüksek mevkideki görevliler tarafından kendisine Kudüs ve Kamâme'yi görmüş biri olarak tazim ve ikramda bulunulmuştur. Hatta keşiş olan hükümdar Circis, İbn Battûta için övgü dolu şu ifadeleri kullanmıştır: *"...Onun Beyt-i Makdis'e giren elini, Kutsal Kaya'da, Kumâme denilen kilisede ve Beytlehm'de gezinen ayaklarını öperim ben!"*[364] Konstantiniyye hükümdarının Kudüs, Kamâme Kilisesi ve oradaki Hıristiyanların ahvâli ile ilgili sorular sorarak İbn Battûta ile uzun uzun konuşmalar yapması, seyyahın Hıristiyan

[360] Hüsrev, *Sefername*, 59.
[361] Hüsrev, *Sefername*, 58.
[362] Ergin Ayan, "Fatımîler, Selçuklular ve Haçlılar Arasında Kudüs", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 2/1 (Haziran 2019), 4.
[363] İbn Battûta, *Seyahatnâme*, 1/85.
[364] İbn Battûta, *Seyahatnâme*, 1/508-509.

mabedine yönelik malumatının seviyesi hakkında da bir değerlendirme yapma imkânı vermektedir.[365]

Evliya Çelebi, Kamâme'nin bütün Hıristiyanların kıblegâhı konumunda olduğunu belirtmiş, binlerce Hıristiyanın yaptıkları ziyareti de şu ifadeyle eleştirmiştir; *"nice bin Hıristiyan varıp Kumâme'yi ziyaret edip hâşâ hac etmiş olalar, ama haç edip haçperestlik ettikleri mukarrerdir."*[366] XVII. yüzyılda Kudüs'ün yönetimini elinde bulunduran Osmanlıların, Müslüman bir devlet olarak Hıristiyan mabedine yönelik tutumu, kilise yönetiminin işleyişi ve etnik yapısı seyahatnâmelerin satır aralarındaki bilgilerden tespit edilebilir. Evliya'ya göre Kudüs, Hz. Ömer döneminde fethedilince Hıristiyan din adamlarına kilisenin iç işlerinde serbest tasarruf hakkı verilmiş ve vergiden muaf tutulmuşlardır. Aynı uygulama Yavuz Sultan Selim ve sonraki her padişah dönemlerinde de teâmül hâline getirilmiştir. Kamâme'de söz sahibi olan Hıristiyan cemaati Rumlar olsa da Frenk ve Ermeni milletlerinin de kilisede ibadet yaptıkları özel bölmeleri vardır. Kilisenin kıble (doğu) tarafında Rumlar, büyük kapı tarafında Frenkler ve kuzey yönünde de Ermenilere ait bölümler vardır.[367] Dolayısıyla Kamâme Kilisesi, yalnızca bir kiliseden meydana gelmemekte birkaç kilisenin bir araya gelmesiyle teşekkül etmiş bir yapıdadır.[368] Farklı yüzyıllarda Kudüs'e giden Hıristiyan seyyahlar da bunu doğrulamaktadır.[369] Bu durum, Osmanlı Devleti'nin hâkim güç olarak şehir hayatında gayrimüslim gruplara uygulayageldiği hoşgörü siyasetinin işaretlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Nitekim devletin çeşitli Hıristiyan mezhepleri arasında kilise kaynaklı yaşanan tartışmalara çözüm bulmak amacıyla aldığı kararlar ve yayınladığı fermanlar da meseleye karşı gösterdiği titizliği ortaya koymaktadır.[370]

Evliya Çelebi, Müslüman bir seyyah olmasına rağmen Hıristiyanlara ait Kamâme Kilisesi'ni tıpkı Müslümanlara ait bir yapıyı anlattığı gibi detaylı bir anlatımla tasvir etmiştir. Öyle ki kilisenin hangi tarihte kim tarafından ve ne şekilde inşa edildiğini

---

365 İbn Battûta, *Seyahatnâme*, 1/504.
366 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (1/1), 20.
367 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 527.
368 Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, 151.
369 Maundrell, *Kudüs ve Çevresi*, 103.
370 Sami Kılıç- İhsan Satış, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları", *History Studies*, 3/3 (2011), 226.

ayrıntılarıyla kayıt altına almıştır.[371] Evliya, Kamâme'nin yapılış sebebi olarak Konstantin'in rüyasını aktarmış, Konstantin, gördüğü rüya üzerine annesi Hellena'yı kırk milyon mal ve kırk bin asker ile Kudüs'e göndermiştir.[372] Kiliseyi yaptıran Hellena ayrıca Kudüs'te daha başka eserler de yaptırmıştır.[373]

Evliya, Kamâme Kilisesi'nin altındaki bir hazinenin varlığını şu şekilde ifade etmiştir: *"Yedi iklim krallarından ve bütün Hıristiyan milletlerden gelen adaklar bu büyük kilise içinde dolu olarak durur ki bu kadar bin yıldan beri hesabını Cenâb-ı Bârî bilir."*[374] Nitekim her yıl, Hıristiyan krallar eliyle Edirne'den Kudüs'e yedi milyon altın gönderilmektedir.[375] Evliya, Akra Kalesi'ndeyken Yunanlı İskender tarafından Dârâ Şah'ın mağlup edilerek topraklarından kazanılan ganimetin bir kısmının Kamâme'ye vakfedildiğini de bildirmektedir.[376]

Evliya Çelebi, Kamâme'nin avizelerinden, kandillerinden, heykel ve timsallerinden bahsetmektedir. Özellikle kilisedeki resim ve timsallerden oldukça etkilendiği anlaşılmaktadır. Zira mihrap tarafındaki Hz. İsa'ya nispet edilen bir timsalin niteliklerini ayrıca şu sözlerle tavsif etmiştir: *"Sanki canlıdır, her ne tarafa baksan o da bakar, sağına ve soluna varsan sana bakar. Gülsen o da gülümser. Ağlasan o da ağlar gibi olur."*[377]

Evliya, Kamâme gezisinde Hz. İsa'ya nispet edilen timsalin önündeki Nur Kandiliyle ilgili ayrıntılara da yer vermiştir. Kandili tasvir ettikten sonra Hıristiyanların inandığının aksine kandilin kendi kendine yanmadığını açıklamıştır. Kızıl Yumurta Bayramlarında güneşin etkisiyle camların ısınarak kandili yaktığını, bulutlu havalarda da rahiplerin ufak bir hileye başvurarak kandili tutuşturduğunu tespit etmiştir.[378] Seyyahın bu kiliseye dair vukûfiyetinin boyutu şu iddiasından da tahmin edilmektedir; *"Bu sırrı o kilise içinde ömrünü tüketmiş rahipler bile öğrenememiştir."*[379] Nitekim Van'a giderken Ahdim-var Kalesi'ni anlatan Evliya, oradaki bir kilisenin ihtişamını ifade etmek için

[371] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 530.
[372] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (1/1), 23.
[373] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (1/1), 20.
[374] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 526.
[375] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (3/2), 551.
[376] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (4/2), 693.
[377] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 528.
[378] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 528.
[379] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 529.

Kamâme'yle karşılaştırarak ondan bile hayret verici olduğunu aktarmaktadır.[380] Benzer şekilde Harezbil Kalesi'nin özelliklerinden bahsederken oradaki büyük bir kiliseyi Kamâme'ye benzetmiştir.[381] Kilisedeki gözlemlerine devam eden Evliya, Hz. İsa'nın terliğini, hırkasını, hurma lifi kuşağını, siyah başlığını ve sahih İncil'inin bulunduğu sandukayı da kaydetmiştir.[382]

Evliya Çelebi, Kamâme gezisini sonlandırırken kilisede kendisini gezdiren papaza birtakım sorular sormuştur.[383] Ardından kilisenin çanıyla ilgili bilgiler paylaşmış, kilisenin imaretini ziyaret etmiş ve şu değerlendirmeyi yapmıştır: *"200 kadar pis, kirli, idraksiz ve sinesi açık aşçıları var. Bütün yemekleri perhize yönelik yemeklerdir, canlı kısmı mutfakta pişmez, dediler."* Aynı Evliya, rahiplerin inziva hayatına hayret ederek İslam dininde ruhbanlık olmadığını ve Kamâme'nin bütün haşmetine rağmen manevi bir atmosferden yoksun olduğunu şu tespitiyle belirtmiştir: *"Hikmet bu ki bu kadar süs ve ziynet ile ruhaniyet yoktur."*[384]

Şiblî Nu'mânî, Hıristiyan dünyası nezdinde büyük önemi bulunan Kamâme Kilisesi'nin kapılarından Müslüman bir kişinin sorumlu olduğunu belirtmektedir. Hatta bu kişi kılavuzluğunda kilisenin içini gezerek müşahede etme imkânını yakalamıştır. Onun Kamâme gözlemleri, Müslümanların yönetimi altında bulunan bir şehirdeki gayrimüslimlere ait bir ibadethânenin günlük ritüellerine ilişkin bilgi vermesi açısından önemlidir. Zira Şiblî, kilise içindeki rahip ve rahibelerin dış görünüşünden, sergiledikleri davranışlardan, mekânda bulunan ve dinî anlam yüklü nesnelerden söz etmektedir. Ayrıca Müslüman bir âlim olarak Hıristiyanların fiillerini hayretle karşılamakta ve inançlarındaki bozukluklara hayıflanmaktadır.[385]

2-Hayhun Kilisesi:

Konum itibarıyla Selvân Suyu'nun güney yönündeki bir tepe üzerindedir. Evliya'nın aktardığına göre, Hayhun Kilisesi eski bir kilise olmakla birlikte Hz. İsa'nın burada ibadet etmesi sebebiyle önemli bir mekândır. Ayrıca Hz. İsa'ya sofra bu kilisede

[380] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (4/1), 360.
[381] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (4/2), 447.
[382] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 529
[383] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 529.
[384] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 530.
[385] Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 154.

inmiştir. Öyle ki bir sanduka içerisinde inen sofra ve örtüsü rahipler tarafından uğur getirmesi amacıyla muhafaza edilmektedir.[386]

3-Batûs Kilisesi:

Evliya Çelebi, Selvân Suyu'nun doğu yönündeki Batûs Kilisesi'yle ilgili Hz. İsa'nın geçmişte burada kaldığını ve kendi ziyaret ettiği dönemde kilisenin içinde hâlen patriklerin yaşadığını aktarmakla yetinmiştir.[387]

4-Ermeni Kefereleri Manastırı:

Evliya Çelebi, Dâvud Kapısı'nın iç tarafında yer alan kilisenin mimarî ve sanatsal özelliklerini aktarmakla birlikte kilisenin sosyal ve kültürel hayattaki statüsüne yönelik bilgiler de vermektedir. Kamâme Kilisesi'nden farklı olarak daha süslü olan söz konusu kilisenin kapısı aynı zamanda ziyaretçilere her zaman açıktır. Kamâme'den küçük ebatlı olmasına rağmen daha aydınlıktır. Ayrıca kilisenin zemini halılarla döşelidir. Dolayısıyla kilisenin bu yönü de onu diğer kiliselerden farklı kılmaktadır. Evliya'nın detaylı bir şekilde anlattığı kiliseye karşı büyük bir beğeni duyduğu ifade edilebilir. Zira kiliseyi selâtin camilere benzetmekle birlikte Müslüman mabedi olması için dua etmektedir. Evliya şu ifadeyle kilisenin temiz görünmesine de vurgu yapmaktadır: *"Haremine bile pabuç ile basmaya koymazlar, gayet pâktır."*[388]

5-Ermeni Avratları Manastırı:

Ermeni Kefereleri Manastırı'nın yakınlarındaki bu kilisede Evliya'nın beyânına göre, farklı coğrafyalardan gelmiş 300 rahibe inziva hayatı yaşamaktadır. O kadar ki 100 yıldır manastırda yaşayan rahibeler vardır. Evliya, kilisenin yapısal özelliklerine ve tezyinatına dair bilgi paylaşmamıştır. Nitekim kendisi de diğer kiliseler kadar özen gösterilmiş bir görünümde olmadığını ifade etmektedir.[389]

[386] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 522.
[387] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 522.
[388] Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 531-532.
[389] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 533.

6-Beytüllahm Kilisesi:

Evliya Çelebi'nin Kamâme Kilisesi'nden sonra detaylı bir şekilde malumat verdiği kiliselerden biri de Hz. İsa'nın doğduğuna inanılan[390] Beytüllahm Kilisesi'dir. Evliya, kilisenin ölçülerini, kubbelerini, sütunlarını, süslemelerini alışıldığı üzere tasvir ettikten sonra sözü IV. Mehmed zamanında gerçekleştirilen tamire getirmektedir.[391] Padişahın yayınladığı ferman mucibince kilise tamir edilmiş, yasak olmasına rağmen Ermeniler tarafından yeni yapılar eklenmiştir. Evliya, kilisenin altında yer alan mağaradaki makamları da zikretmektedir. Beytüllahm mağarasında Hz. İsa Makamı, Hz. İsa Beşiği ve Hz. Server-i Kâinât ve Mefhar-i Mevcûdât Makamı vardır.[392] Özellikle kandillerle süslenen Hz. Peygamber'in namaz kıldığı yer, Hıristiyanlar tarafından tazim ve tezyin edilmiştir. Evliya Çelebi, Hıristiyanların Hz. Peygamber'i kendilerine gönderilen bir peygamber olarak kabul etmemelerine rağmen ona ait bir yere gösterdikleri hürmet karşısında hayret etmektedir. Evliya'nın zikrettiği yukarıda adı geçen makamlar, mağaranın büyük kısmında bulunmakla birlikte mağaranın doğu tarafındaki Havariler Makamı da bir diğer ziyaret mekânıdır. [393]

7-Mühr-i İlyas Kilisesi:

Evliya'nın Halilürrahman'a giderken zikrettiği, içinde Hz. İlyas Makamı ve ona ait el yazısının bulunduğu küçük bir kilisedir. Hz. İlyas'a ait demir bir mührün varlığından dolayı kilise bu şekilde isimlendirilmiştir.[394]

C-Diğer Dinî Mekânlar: Zeytin Dağı Ziyaret Mekânları

Zeytin Dağı, Kudüs'ün doğusunda yer alan ve binlerce mezarın bulunduğu bir tepedir. Bununla birlikte Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler açısından büyük öneme sahiptir. Öyle ki Yahudiler, kurtarıcı olarak bekledikleri İsa Mesih'in Zeytin Dağı üzerinden geleceğine inanmaktadır. Bu sebeple tepenin yamaçlarında binlerce Musevî kabri bulunmakta olup bugün dahi mezar yeri olarak yüksek fiyatlara satılmaktadır.[395] Hıristiyanlar da Hz. Meryem'in Zeytin Dağı yakınlarında medfun bulunduğu kilise

---

[390] Abdurrahman Küçük, "Beytülahm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/86.
[391] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 536.
[392] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 537.
[393] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 538.
[394] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 534.
[395] Polat, *Evliya Çelebi'nin İzinde Kudüs Seyahatnamesi*, 142.

sebebiyle mezkûr tepeyi kıymetli görmüşlerdir. Bununla beraber Müslümanlar nezdinde de fazilet sahibi insanların kabir ve makamlarının varlığı, Zeytin Dağı'nın değerli görülmesine ve ziyaret edilmesine imkân tanımaktadır.[396]

Nâsır-ı Hüsrev, Zeytin Dağı'ndaki ziyaret mekânlarına dair herhangi bir bilgi aktarmamıştır. İbn Battûta yalnızca Hz. İsa'nın göğe yükseldiği yeri, Hz. Meryem'in kabrini ve Rabia Bedeviyye'nin mezarını zikretmektedir. [397] Evliya Çelebi'nin anlatısında bahsi geçen mekândaki ziyaret yerlerinin diğer seyyahlara nazaran fazla olduğu dikkat çekmektedir. Evliya, Zeytin Dağı'nı ilk önce coğrafî özelliklerinden ziyade İslamî literatürde kullanılagelen anlamıyla ele almaktadır. Sonra Cesîmâniyye (Meryem Ana) Kabri, Melik Gâdir, Hazret-i Musa Asâsı Makamı, Râbia-i Adeviyye Mağarası, Şeyh Muhammed'ül-ilmî, Tûr Kalesi, Hazret-i Selmân-ı Fârisî, Hazret-i Hârûn, Rabika Hatun, Mevlânâ Karaca Ahmed Efendi ve Muidzâde Mehmed Efendi, Bektûtîzâde kabirlerini ve makamlarını ziyaret etmiştir.[398] Şiblî'ye bakıldığında ise Zeytin Dağı'na gidemediği anlaşılmaktadır.[399]

Evliya'nın, İbn Battûta gibi Zeytin Dağı'nda ziyaret ettiği Hz. Meryem'in kabri, Hıristiyanlar açısından kutsal kabul edilen mekânlardan biridir. Benzer şekilde Müslümanlar ve Hıristiyanlar açısından ortak ziyaret edilen yerlerden biri de Hz. İsa'nın göğe yükseldiğine inanılan yapıdır.[400] Ayrıca Zeytin Dağı ve Mescid-i Aksâ arasında yer alan ve Kidron Vadisi[401] olarak isimlendirilen alanda da Hıristiyanlar açısından önemli şahsiyetlere ait yapılar mevcuttur. Aziz James (Mar Yakop) Katedrali, Aziz Anne Kilisesi, Aziz Lazarus Kilisesi, Yoakim Kabri, Hz. Zekeriya'nın Kabri ve Aziz Yusuf Kabri bahsi geçen vadide yer almaktadır.[402] Nitekim Kudüs'e hacı olmaya gelen Hıristiyan seyyahlar, Kutsal Kabir Kilisesi'ni ziyaret ettikten sonra yukarıda zikredilen mekânları muhakkak ziyaret etmişlerdir. Yabancı seyyahlardan Maundrell[403],

396 Erul, *Kudüs ve Aksâ*, 185.
397 İbn Battûta, *Seyahatnâme*, 1/85.
398 Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 516- 520.
399 Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 153.
400 Erul, *Kudüs ve Aksâ*, 187.
401 Bir diğer ifadeyle Jehoşafat Vadisi.
402 İsmail Taşpınar, "Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta Kudüs", ed. Yunus Çolak-Latif Karagöz, *Kudüs Tarih, Şehir, Toplum* (İstanbul: İlem Yayınları, 2019), 11.
403 Maundrell, *Geçmiş Zaman İçerisinde Hıristiyan Bir Seyyahın Gözüyle Kudüs ve Çevresi*, 113.

Broquiere[404] ve Ricoldus bahsi geçen yerlere gitmişlerdir. Özellikle Ricoldus'un anlatısında ilgili yerlere dair bilgiler bulunmaktadır.[405] Ancak Evliya Çelebi'nin, Hz. Meryem'in kabri dışında Hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edilen yapılara ilişkin bilgi vermediği görülmektedir. Zaten Hz. Meryem'in kabrini de Müslümanlar açısından önemli görülen yerler arasında zikretmiştir.

Nâsır-ı Hüsrev, Zeytin Dağı ve Mescid-i Aksâ arasındaki Sâhire isimli bir alandan söz eder ki burası kıyamet günü ilk yaratılan insandan son yaratılana kadar herkesin diriltileceği arasat meydanıdır. Sâhire kelimesi sözlükte yeryüzü anlamına gelmektedir.[406] Muhtelif beldelerden gelen insanların Sâhire Ovası'na yerleşmeleri de bu sebep dolayısıyladır. Nâsır-ı Hüsrev, bu sahada bulunan Kubbetü's-Sahra ve Sâhire düzlüğü arasında yer alan, oldukça derin olan ve Cehennem Vâdisi ismiyle bilinen alanı anlatır. Onun anlatımına göre, Hz. Ömer (r.a) halifeliği zamanında Sâhire Ovası'nda ordusunu teçhiz etmiştir. Halife, oldukça derin olan söz konusu bölgeyi görünce de buraya Cehennem Vâdisi demiştir. Nâsır, hayalî bir mekândan bahsetmediğini bizzat ayak basarak ilgili mekânı gözlemlediğini şu ifadesiyle teyit etmeye çalışmıştır: *"Halk, oraya giden cehennemliklerin seslerini duyar diyorlar ama, ben gittim, hiçbir şey duymadım."* Nâsır'ın naklettiğine göre, Cehennem Vâdisi'nin etrafında eski çağlara ait birçok yapı vardır. Bu yapılardan en belirgini de halk tarafından firavunun evi diye adlandırılan taş bir kubbedir. Seyyah bu kubbe karşısındaki hayretini gizleyememektedir.[407] İbn Battûta ise mezkûr Vâdi'nin etrafındaki yapıları aktarmakla iktifa etmekte[408] Cehennem Vâdisi ile ilgili bir açıklamada bulunmamaktadır.

Evliya Çelebi de Zeytin Dağı'ndaki mekânlardan sonra söz konusu tepenin bin adım aşağısındaki Cehennem Deresi olarak isimlendirilen yere gelerek burası hakkındaki malumatlarını ifade etmektedir. Şu sözleriyle mezarlığın neden bu şekilde adlandırıldığının cevabını da vermektedir: *"Dört tarafları kâfir ve Yahudi mezarlıkları olduğundan Cehennem Deresi derler."* Öyle ki Cehennem Deresi'nde kayalardan yontulmuş Firavun, Kârûn, Bel'am ibn Bâur, Şeddad ve Buhtu'n-Nâsır'a ait kubbeler

[404] Ch. Schefer, *Bertrandon De La Broquiére'in Denizaşırı Seyahati* çev. İlhan Arda (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 108.
[405] Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnâmesi Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu* çev. Ahmet Deniz Altunbaş (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 37.
[406] Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kitapevi, 2013), 1066.
[407] Hüsrev, *Sefernâme*, 34.
[408] İbn Battûta, *Sefernâme*, 1/85.

vardır. Nitekim söz konusu kişiler başta inkârları ve bir dizi azgın davranışları sebebiyle ebedî azaba dûçar olmuşlardır.[409]

Nâsır-ı Hüsrev, Cehennem Vadisi'nin ardından şehrin güney tarafındaki Selvan Suyu'nu da ziyaret etmiştir. Su kaynağının adını ve işlevini, halktan duyduğu kadarıyla suyun tedavi edici mahiyetini şu şekilde açıklamıştır: *"...orada bir kaynak vardır, taştan kaynar. O kaynağa Ayn-ı Selvan derler. Oraya birçok yapılar yapmışlardır. Bu su, bir köye gider. Orada birçok yapılar, bağlar, bahçeler var. Kim o suyla yıkanır, başını bedenini yıkarsa onun kökleşmiş ağrıları, sızıları, hastalıkları geçer derler. O kaynağa birçok şeyler vakfetmişlerdir."*[410]

İbn Battûta, *Seyahatnâmesi'*nde adı geçen su kaynağı ile ilgili herhangi bir kayıt geçmezken Evliya Çelebi, Mescid-i Aksâ'nın güney tarafında kalan Selvan Zemzemi Kuyusu'nu da ziyaret etmiştir. Nitekim bahsi geçen kaynak, Hıristiyanlar, Yahudiler ve Abbasîlerin ilk dönemlerinden itibaren Müslümanlar tarafından da önemli görülen bir su kaynağıdır. Evliya'nın Selvan Suyu hakkındaki gözlemlerinin gayet kısa ve net olduğu söylenebilir.[411] Su kaynağını şu ifadeleriyle betimlemekte ve suyun Müslümanlar dışında da rağbet gören niteliğine atıfta bulunmaktadır; "…*zemzem suyu lezzetinde bir hayat suyudur. Hazmı kolay, içimi yumuşak, besleyici, açlığı giderici olup içen yemek yemiş gibi doyar."*[412] Seyyah, günümüzde İran sınırları içinde kalan Pinyaniş Kalesi'nin özelliklerinden bahsederken de Selvan Suyu'na atıfta bulunmuştur.[413] Benzer şekilde Tokat'taki Kereniç ziyareti mesiresi bahsinde bir su kaynağından içtiği suyun tadını Selvan Suyu'na benzeterek şu sözleri kaydetmiştir: *"Yaratıcının hikmeti bu Rubacık'ta bir su kuyusu vardır ki suyu Kudüs-i Şerif'in Selvan suyundan lezzet verir."*[414]

II-EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI

Çalışmaya dâhil edilen seyyahlar, Kudüs anlatısının merkezine Mescid-i Aksâ'yı koyduğu için diğer konularla ilgili yüzeysel bir anlatımı tercih etmişlerdir. Nâsır'da

[409] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 515.
[410] Hüsrev, *Sefernâme*, 35.
[411] Procházka-Eisl, "Evliyâ Çelebi ve Kudüs'teki Kutsal Yerler", 361.
[412] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 521.
[413] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (5/1), 104.
[414] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (4/1), 383.

eğitim-öğretim kurumlarıyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. İbn Battûta'nın Kudüs anlatısında eğitim-öğretim kurumlarıyla ilgili malumata rastlanılmasa da şehirde karşılaştığı âlimlerin isimlerine yer verdiği görülmektedir. Şemseddin Muhammed b. Salim Gazzî, Kudüs kadısıdır.[415] İmâdeddin Nâbulusî, Şihâbeddin Taberî, Ebû Abdullah Muhammed b. Müsbit Garnâtî, Ebû Ali Hasan, Meragalı Ermiş Kemaleddîn ve Erzurumlu Ebû Abdurrahman b. Mustafa da seyahatnâmesine kaydettiği âlimler arasındadır.[416] Evliya, eğitim-öğretim kurumlarına dair mekteplerin, medreselerin, darülhadislerin, darülkurraların ve tekkelerin sayılarını kaydetmekle birlikte birkaç medresenin ismini paylaşmakla iktifa etmiştir. Medreselerin bânileri, yapılış tarihleri, mimarî özellikleri ve takip edilen derslerle ilgili bilgiler seyyahların Kudüs anlatılarında görünür değildir. Ancak yine de mevcut eğitim-öğretim kurumları XVII. yüzyıl Kudüs'ünde geleneksel İslamî eğitimin verildiğine işaret etmektedir. Şiblî Nu'mâni de Kudüs'te meşhur âlimlerden biri olan Seyyid Tahir'den övgüyle bahsetmektedir. Aynı zamanda şehir müftüsü de olan Seyyid Tahir, halk nezdinde de saygınlığı olan bir kimsedir. Hatta Şiblî'nin ifadelerinden müftünün halk üzerinde yöneticilerden daha fazla tesir gücü yüksek bir âlim olduğu anlaşılmaktadır.[417] Eğitim-öğretim kurumlarıyla ilgili Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler diğer seyyahlara oranla daha fazla olduğu için çalışmanın bu kısmında onun naklettikleri çerçevesinde şekillenen bir anlatıma gidilmiştir.

A-Medreseler

Evliya Çelebi, Kudüs şehrinde büyük ve küçük olmak üzere toplamda 360 medrese ve zaviye bulunduğunu nakletmektedir. Bununla birlikte Hıtta Kapısı Medresesi, Nasriyye Kapısı Medresesi, Gavriyye Medresesi ve Sultaniyye Medresesi ayrıca zikrettiği eğitim kurumlarıdır.[418] Ayrıca onun aktardığına göre Kudüs'te 40 sıbyan mektebi, 7 darülhadis, 10 darülkurra ve 70 tekke bulunmaktadır.[419] Söz konusu veriler, şehirdeki okulların eğitim seviyesi hakkında bilgi sahibi olmak için önemlidir. Ayrıca zikredilen bilgiler, devletin diğer şehirlerde takip ettiği klasik İslamî eğitimin Kudüs'te de uygulandığına işaret etmektedir.

---

[415] İbn Battûta, *Seyahatnâme*, 1/78.
[416] İbn Battûta, *Seyahatnâme*, 1/85.
[417] Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 156.
[418] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 512.
[419] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 524.

Kudüs, Osmanlı idaresine geçmeden önce Memlükler döneminde ilmî hayat açısından gelişme kaydetmiş bir şehir idi. İlmî hayatta Memlüklerin açtığı medreselerin etkisi büyüktür. Bununla birlikte dünyanın dört bir tarafından Mescid-i Aksâ'yı ziyarete gelen âlimler de buraya yerleşerek kentin ilmî bir merkez olma kimliğine katkı sağlamıştır.[420] Memlüklerin kurduğu ilmî yapı, Osmanlılar zamanında korunarak toplumsal hayatta da ayrıcalıklı bir yerde tutulmuştur.[421] Her ne kadar Osmanlılar devrinde Memlüklere kıyasla medrese sayısında azalma söz konusu olsa da XVII. yüzyılda Kudüs'te Memlüklerin bakiyesi olan 56 medrese dışında 40 medrese daha eğitim-öğretim faaliyeti yürütmekteydi. Hatta XVII. yüzyılın sonunda Mescid-i Aksâ etrafında 200 medrese odası bulunmaktaydı.[422] Nitekim Mescid-i Aksâ'nın batı revaklarında Eşrefiyye, Tenkiziyye, Hâtûniyye ve Mencûkiyye, kuzey revaklarının üzerinde ise Kerîmiyye, Câdiyye, Evhadiyye, Devâdariyye, Eminiyye ve daha küçük bazı medreseler vardı. Ayrıca farklı yüzyıllarda kurulmuş olan Nâsıriyye, Fâtımiyye, Salâhiyye, Haseniyye, Efdâliyye, Vecîhiyye, Câlikıyye, Sellâmiyye, Emîniyye, Mevsıliyye, Şerkesiyye, Sübeybiyye ve Bâsıtiyye de bilinen medreseler arasındaydı.[423]

Evliya Çelebi, Kudüs'e gitmeden önce XVII. yüzyılın başında inşa edilen Ahmet Paşa Medresesi de Kudüs'teki önemli eğitim kurumlarından biriydi.[424] Medreselerin eğitim programlarına bakıldığında başta Kur'an-ı Kerîm olmak üzere tefsir, hadis ve fıkıh gibi İslamî ilimlerle birlikte çeşitli branşlardaki dersler de tahsil edilmekteydi.[425]

Bilginin taşıyıcısı konumundaki âlimlerin ilmî hayattaki etkisi yadsınamaz bir gerçektir. XVII. yüzyıl sonrasında Kudüs'teki 48 âlimin 11'inin Kudüs dışındaki şehirlerden geldiği bilinmektedir.[426] Benzer şekilde Endülüs'ten İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî, İşbîliye'den Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ve Tûs'tan Ebû Hamid el-Gazzâlî İslam âleminin

[420] Halide Aslan, Mohanad Alamleh, "Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmî Hayat", *Journal of Islamic Research*, 26/3 (2015), 94.
[421] Mustafa Öksüz, "Osmanlı Kudüs'ünde İlmiye Sınıfına Bir Bakış", *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*, ed. Osman Aydınlı (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2020), 6.
[422] Aslan, Alamleh, "Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmî Hayat", 95.
[423] Erul, *Kudüs ve Aksâ*, 86.
[424] Erul, *Kudüs ve Aksâ*, 87.
[425] Aslan, Alamleh, "Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmî Hayat", 96.
[426] Abdalqader Steih, "Osmanlı Devleti ve 18. Yüzyılda Kudüs Şehrine Ders Vermek için Gelen Âlimler", *Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmi Hayat ve Eğitim Uluslarası Sempozyum Bildirileri*. ed. Zekeriya Kurşun v.dğr. (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019), 11-24.

farklı beldelerinden Kudüs'e gelen meşhur âlimlerden birkaçıdır.[427] 1627 yılında Kudüs'e gelerek bir ay kadar ders veren el-Mağribî ve Ahmed el-Mikkârî de bu minvalde zikredilebilir.[428]

Kudüs'e dışarıdan gelen âlimlerin yanı sıra Mısır'da eğitim aldıktan sonra Kudüs'e dönen âlimler de bulunmaktadır. Cemâlüddîn b. Şemsiddîn el-Kudsî, Hâfızuddîn b. Muhammed, Urfe b. Ahmed ed-Deccânî, Mahfûz b. Muhammed b. Abdillah aslen Kudüslü olup ilim tahsil ettikten sonra memleketine dönen âlimler arasındadır.[429] Yukarıda zikredilen isimlere ek olarak, XVII. yüzyılın sonunda Kudüs'te yaşamış, muhaddis ve fakih kimliğiyle ön plana çıkmış olan Şeyh Muhammed Halîlî de bahsedilmeye değer bir şahsiyettir.[430] Halîlî, el-Ezher'de eğitimini bitirdikten sonra fetva verme ehliyetine sahip olmak için Kudüs ulemasının imtihanına tâbi tutulmuş ve başarılı olmuştur. Birçok eseri bulunan Halîlî, kurmuş olduğu kütüphane vakfı aracılığıyla kitapların korunması ve ilmî çalışmaların devamlı hâle gelmesi için gayret göstermiştir.[431] Aynı zamanda kendi maaşının bir kısmıyla Kudüs'te bulunan Belediye Medresesi'ni tamir ettirerek 1692 yılında fıkıh, tefsir, hadis ve takrir dersleri düzenlemeye başlamıştır.[432]

Kudüs'teki ilmî çalışmaların merkezinde Mescid-i Aksâ içerisindeki Kıble Cami ve Kubbetü's-Sahra yer almaktadır. Zira bahsedilen mekânlarda dönemin önde gelen âlimlerinin muhtelif branşlarda tertip ettikleri ders halkaları şehrin ilmî yaşantısına müspet bir fayda sağlamaktaydı. Ayrıca cami merkezli yürütülen ilmî meclisler sıradan halkın bilgiye ulaşmasını da kolaylaştırmış oluyordu.[433]

B-Mektepler

Evliya Çelebi, Kudüs'te 40 sıbyan mektebi bulunduğunu ifade etmektedir.[434] Ancak onun herhangi bir mektep binasına dair ayrıntı paylaşmadığı görülmektedir. Yalnızca

---

427 Erul, *Kudüs ve Aksâ*, 85.
428 Feyza Betül Köse, "Osmanlı Döneminde Beytülmakdis'te Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri", *Journal of Islamicjerusalem Studies*, 17/1 (2017), 24.
429 Köse, "Osmanlı Döneminde Beytülmakdis'te Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri", 24.
430 Alaattin Dolu, Abdullah Çakmak, *Bir Âlimin Gözünden Kudüs Vakıfları* (Ankara: Son Çağ Yayıncılık, 2020), 13.
431 Dolu, Çakmak, *Kudüs Vakıfları*, 62.
432 Dolu, Çakmak, *Kudüs Vakıfları*, 48.
433 Aslan, Alamleh, "Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmî Hayat", 96.
434 Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 524.

mektep sayısını vermekle yetinmiştir. Bununla birlikte neredeyse her mahallede faaliyet gösteren mektepler, ilkokul seviyesindeki çocukların eğitim ihtiyaçlarına cevap vermekteydi. Zira söz konusu kurumlarda okuma-yazma, ilmihal, Kur'an-ı Kerim ve basit matematik işlemlerinin öğretildiği dersler verilmekteydi.[435]

C-Kütüphaneler

Kudüs'te ilmî durum incelenirken bilgilerin depolandığı merkezler olan kütüphanelerden bahsedilmesi de uygun olacaktır. Ancak Evliya'nın eğitim-öğretim kurumlarını zikrettiği veriler içerisinde kütüphanelerin varlığıyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte ilmî durumla ilgili müstakil araştırma eserlerinde Haçlı istilasının ardından Eyyûbiler döneminde Kudüs'te kütüphanelerin açıldığı belirtilmektedir. Açılan kütüphaneler, Osmanlılar zamanında da sultanların gayretleriyle gelişme kaydetmiştir.[436] Nitekim XVIII. yüzyıla gelindiğinde imparatorluk, Mekke, Medine ve Kudüs gibi büyük ve önemli şehirlerde kurduğu cami, medrese ve zaviye kütüphanelerine ilave olarak özel kütüphanelerle zenginleştirilmiştir.[437] Mescid-i Aksâ kütüphanelerinde dil, din, tarih, tıp, astronomi ve cebir gibi muhtelif ilimlerle ilgili kitaplar mevcuttu.[438] Ayrıca Kudüs'ü ziyaret eden âlimlerin kentte ürettikleri eserler de kütüphanelerin gelişmesine ortam hazırlamıştır. Mescid-i Aksâ kütüphanelerinin dışında özel olarak vakıf kütüphane açan ailelerinin şehrin ilmî yapısındaki ağırlıklarını göstermesi bakımından da önemlidir.[439] Söz konusu ailelerin büyükleri tarafından açılan kütüphanelere örnek olarak 1720'de Muhammed Sunullah el- Halîdî, 1727'de Şeyh Muhammed el- Halîlî, 1739'da Kudüs müftüsü Muhammed Zâde, 1787'de Hasan Abdüllatif el- Hüseynî, 1791'de Şeyh Muhammed el- Budeyrî zikredilebilir. Bununla birlikte şehrin ileri gelen ailelerinden biri olan Alemî ailesine ait bir vakıf kütüphanenin varlığı da bilinmektedir.[440] Ayrıca tereke kayıtlarında halktan kimselerin de kitap sahibi

[435] Köse, "Osmanlı Döneminde Beytülmakdis'te Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri", 23.
[436] Alaattin Dolu, "18. Yüzyılda Kudüs'te Kitap Sahipliği*", Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmi Hayat ve Eğitim Uluslarası Sempozyum Bildirileri*. Ed. Zekeriya Kurşun v.dğr. (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019), 50.
[437] Dolu, "18. Yüzyılda Kudüs'te Kitap Sahipliği*"*, 51.
[438] Dolu, Çakmak, *Kudüs Vakıfları*, 62.
[439] Dolu, "18. Yüzyılda Kudüs'te Kitap Sahipliği*"*, 54.
[440] Dolu, "18. Yüzyılda Kudüs'te Kitap Sahipliği*"*, 65.

olduğuna dair veriler bulunmaktadır.[441] Bu durum sıradan insanların dünyasında dahi ilme duyulan ilginin bir göstergesidir.

III-KAMUYA AÇIK YAPILAR

Bu konuyla ilgili en fazla bilgi Evliya Çelebi'nin anlatısında bulunmaktadır. Diğer seyyahların konu bağlamında zikrettiği bilgiler aktarılmaya çalışılsa da büyük ölçüde Evliya'nın izlenimlerinden yola çıkılarak değerlendirmelerde bulunulmuştur.

1-Çarşılar

Nâsır-ı Hüsrev, Kudüs'teki pazarların varlığından bahsetmiş, kentte birçok sanatkârın bulunduğunu ve hepsinin kendilerine mahsus çarşılarının olduğunu ifade etmiştir.[442] Ancak Evliya Çelebi'nin anlatısındaki gibi çarşıların isimlerine yer vermediği görülmektedir. Çarşılar konusunda İbn Battûta'da da bilgi bulunmamaktadır. Şiblî'nin gözlemlerinde ise Nâsır'da olduğu gibi şehirde kurulan pazar konusunda bilgi edinilebilir.[443] Evliya Çelebi'nin ifade ettiğine göre, Kudüs surları içerisindeki eski şehirde toplamda 2045 dükkân bulunmaktadır. Kıymetli ürünlerin satıldığı Hân-ı Sûk'tan başka Sûk-ı Tavil (Uzun Çarşı), Kuyumcular, Hallaçlar, Gazzazlar ve Kavaflar Çarşısı zikrettiği alış-veriş mekânlarıdır. Evliya, dükkânların bulunduğu yerin mimarî açıdan dar olduğunu belirtmekle birlikte çarşıdaki dükkânların harçla birbirine bağlanmış bitişik nizamlı görünümde olduklarını da aktarmaktadır.[444] Evliya'nın zikrettiği çarşılardan farklı olarak Sûku's-Sultan, es- Sûku'l-Kebîr, Sûku'l-Kattanîn, Sûku'l-Rüzz, Sûku'l-Huder ve Bâb Hıtta çarşılarının varlığından söz edilmektedir. Osmanlı sultanları zaman zaman Kudüs'teki çarşıların yenilenmesine yönelik uygulamalarda bulunmuştur. Bu durum, kentin fizikî yapısını iyileştirme yolunda bir hamle gibi görünse de esasında ekonomik faaliyetlerin canlandırılmasına yönelik bir uygulama olarak değerlendirilebilir.[445]

---

441 Dolu, "18. Yüzyılda Kudüs'te Kitap Sahipliği", 67.
442 Hüsrev, *Sefername*, 33.
443 Numani, *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*, 151.
444 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 525.
445 Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, 113.

2-İmaretler

Cami, mescit, medrese, han, aşevi, darüşşifa ve türbe gibi yapıların bütünü için imaret kavramı kullanılabildiği gibi yalnızca yemek dağıtımı yapılan aşevleri için de imaret denilebilmektedir.[446] Nâsır-ı Hüsrev, Halilürrahman'daki yemek dağıtılan imaretten bahsetmektedir. Onun ifade ettiğine göre imaretin civar köylerden ve Mescid-i Aksâ gelirlerinden birçok vakfı bulunmaktadır. Bununla birlikte imaret vasıtasıyla misafirlere, yolculara ve ziyaretçilere ekmek ve zeytin ikram edilmektedir. Nâsır'ın aktardığı şu bilgi imaretin işleyişine, dağıtılan gıdalara ve yararlananların sayısına dair ipucu vermektedir: *"Oraya gelen herkese günde bir somun ekmekle bir kâse zeytinyağı ile pişmiş mercimek ve kuru üzüm veriyorlar. Bu adet Hz. İbrahim zamanından günümüze kadar adeta bir töre hâline gelmiştir. Gün olur ki oraya beş yüz kişi gelir, hepsinin de yemeği hazırlanmıştır."*[447]

Konuyla ilgili İbn Battûta malumat aktarmamakla birlikte Evliya Çelebi'nin imareti yalnızca yemek dağıtılan bir yapı olarak değerlendirmediği ifade edilebilir. Zira Kudüs'teki imaretleri bildirdiği başlık altında Mescid-i Aksâ başta olmak üzere diğer cami ve mescitleri, tekkeleri, eğitim-öğretim kurumlarını, hanları, hamamları, çeşme ve sebilleri, Hasekiye İmaretini, çarşıları ve gayrimüslimlerin mabetlerini özetlemektedir.[448]

Evliya Çelebi, Kudüs'te üç imaretin hizmet verdiğini nakletmekle birlikte Hâsekiye İmareti'nin vakıf olduğuna işaret etmektedir.[449] Kanuni Sultan Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultan'ın 1552'de Kudüs'te kurmuş olduğu Haseki Sultan İmareti, kamuya açık yapılar konusuna dâhil edilmesi elzem olan başlıklardan biridir.[450] Zira Hürrem Sultan'ın kurmuş olduğu imaret yalnızca yoksulların yemek ihtiyacının karşılandığı bir kurum değildi. İmarete ek olarak inşa edilen cami, han ve ahırı da içine alan toplamda 55 odadan teşekkül eden külliye görünümündeydi. Ancak yine de aktif bir şekilde

---

[446] Zeynep Tarım Ertuğ, "İmaret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/219.
[447] Bkz. Hüsrev, *Sefername*, 56-57.
[448] Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 523-526.
[449] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 524.
[450] Abdullah Çakmak, "Kudüs Haseki Sultan İmaretinin Müslümanlara Yönelik Hizmetleri", *Kudüs Din Toplum Siyaset*, 246.

çalışan bölümü mutfak ve ona bağlı yapılardı.[451] Haseki Sultan İmareti'nin, Kudüs'te hatırı sayılır bir ağırlığı bulunmasına rağmen Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*'nde söz konusu kurumdan yüzeysel bir şekilde bahsettiği görülmektedir. Ancak aynı Evliya, Medine'deki dört imaretin varlığını zikretmekle birlikte birinin Haseki Sultan İmareti olduğunu ifade ederek imaretten kimlerin yararlandığına ve pişirilen yemeklere dair detaylı bir anektod paylaşmaktadır.[452]

Evliya'nın Halilürrahman nahiyesindeki Halil İbrahim Sofrası'nı detaylı bir üslupla anlattığı dikkat çekmektedir. Halil İbrahim Mutfağı şeklinde zikredilen Halilürrahman Vakfı, Hz. İbrahim (a.s) başta olmak üzere Hz. İsmail, Hz. İshak, Hz. Yakup ve Hz. Yusuf peygamberlerin türbelerinin üzerine kurulmuş bir cami ve yoksullara yemek dağıtımı yapılan imaretten oluşmaktadır. Halilürrahman Vakfı, sultanlar tarafından kurulmamasına rağmen pek çok gelir kaynaklarına sahipti. Dolayısıyla yıl boyunca kent sakinlerine ve dışarıdan gelen misafirlere ücretsiz bir şekilde yemek hizmeti devam ediyordu.[453]

Evliya Çelebi, bizzat Halil İbrahim Mutfağında dağıtılan buğday çorbasından içmiş, kurumun işlevinden, dağıtılan yemeklerden ve imaretten faydalanan insanların statüsünden de söz etmiştir. Öyle ki her gün 7 bin kişiye sabah ve akşam olmak üzere iki öğün yemeğin yanında 20 bin ekmek dağıtılan imarette fakir ve yolcular için çorba ikram edilmekteydi. Ayrıca Cuma günlerine özel tatlı dağıtımı haricinde her gün muhtaçlara ve misafirlere çorba dağıtıldıktan sonra *"Bu kalabalık topluluk gidip ardı sıra değişik adamlar ve bazısının hizmetçileri bakır sahanlar ile gelip bunların hepsine pilav, yahni, zerde ve çorba verilir. Zira bunlar imam, hatip, şeyh ve mürtezikadırlar."* ifadelerini paylaşmaktadır.[454] Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere, vakıflar yalnızca fakirlerin faydalandığı kurumlar olmayıp dinî alanda hizmet veren kişilerin de istifade ettiği kurumlardı. Evliya'nın anlatımından Halilürrahman nahiyesinde yaşayanların bazı

[451] Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, çev. Dilek Şendil (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), 55.
[452] Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 700.
[453] Şerife Eroğlu Memiş, "Halilürrahman Vakfı'nın 18. Yüzyıl Başında Mali Durumu", *Tarih Dergisi*, 72/2 (2020), 81.
[454] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 549

istisnalar dışında evlerinde yemek pişirmediği, herkesin gıda ihtiyacını Halil İbrahim Mutfağından karşıladığı anlaşılmaktadır.[455]

Kudüs'teki Haseki Sultan İmareti, Halil İbrahim Mutfağına benzer işlevlere sahip gibi görünse de vakfın işleyiş mekanizması, imarette pişirilen yemekler ve faydalanan kişiler noktasında farklılık göstermekteydi. Her gün iki öğün yemek dağıtımı yapılan imaretin yemek menüsünün başında çorba geliyordu. Her hafta Cuma günleri, Ramazan ve bayram günlerinde ve kandil gecelerinde taneli yemeğin yanında zerde ikramı yapılıyordu. Ancak genel olarak çorba ve ekmekten oluşan menüden öncelikli olarak imaret ve cami personeli istifade ederken sırasıyla vakfın konukları, hizmetkârlar ve son olarak da yoksullar faydalanıyordu. Haseki Sultan İmareti'nin Halil İbrahim Mutfağından ayrıldığı en bariz fark ise Kudüs'teki imaretin vakfiyede şart koşulan yükümlülüklere göre işlemesindeydi. Öyle ki Haseki Sultan İmareti'nden yemek almaya gelenlerin prosedürdeki kriterleri haiz olması veya imaretin idarecisi tarafından tanınan bir kimse olması gerekiyordu. Görüldüğü üzere, Hz. İbrahim peygamber zamanından itibaren hizmet veren Halilürrahman Vakfı, kentsel ve kırsal gelirlerinin çokluğuyla daha geniş kitlelere sınırsız bir hayırseverlik faaliyetinde bulunmaktaydı. Haseki Sultan İmareti ise Halilürrahman Vakfı'na kıyasla padişahın eşi tarafından sancağın merkezinde nispeten yeni kurulan bir vakıf olarak sınırlı kaynaklarıyla belirli kitlelere fayda sağlıyordu.[456]

3-Sebiller

Kudüs, coğrafi konumu sebebiyle su sıkıntısı yaşayan bir şehirdir. Nitekim Nâsır-ı Hüsrev, şehirdeki bu problemini bildirmiş ve köylerde su olmasına rağmen şehirde yağmur suyundan başka su bulunmadığını aktarmıştır.[457] Kıble Mescidi'nin etrafındaki havuzlar, sarnıçlar ve oluklar yağmur sularıyla dolmakta ve halkın ihtiyacını karşılamaktaydı. Bununla birlikte bütün evlerde de havuz mevcuttu. Ayrıca Nâsır, Kudüs'e üç fersah uzaklıkta bulunan büyük bir sarnıçtan bahsetmektedir. Bu sarnıç sayesinde dağdan inen suların Mescid-i Aksâ'ya ulaştırılması sağlanmıştır.[458] Nâsır, Kudüs'teki suyun diğer sulardan daha temiz ve hoş olduğunu ifade etmiş ve bu konuyu

[455] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 549.
[456] Bkz. Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik*, 69-75.
[457] Hüsrev, *Sefername*, 33.
[458] Hüsrev, *Sefername*, 42-43.

ilginç bir izlenim ile bitirmiştir: *"Biraz yağmur yağsa iki üç gün oluklardan akar, hatta hava açılsa yağmurdan eser kalmasa bile yine yağmur katreleri damlar durur."*[459]

İbn Battûta ve Şiblî bahsi geçen konuyla ilgili bilgi vermemiştir. Ancak Evliya Çelebi, Kudüs'te 18 çeşme bulunduğunu ve hepsinin Kanuni'ye nispet edildiğini ifade etmektedir.[460] Nitekim zaman içerisinde akmaz hâle gelen çeşmeler ve suyolları tamir edilmek durumunda kalmıştır.[461] Osmanlı Devleti, Kudüs'teki su problemini giderecek çalışmalarda bulunmuştur.[462] Özellikle Kanuni Sultan Süleyman dönemi, suyollarının düzenlenerek şehrin farklı yerlerinde inşa edilen havuzlar, sarnıçlar ve çeşmeler vasıtasıyla su sorunlarının çözüme kavuşturulduğu bir devirdir. Öyle ki yapılan hizmetlerin Kudüs halkı tarafından memnuniyetle karşılandığı ve bir araya gelerek Kanuni Sultan Süleyman'a dua ve teşekkürlerini beyan ettikleri belgelerle kayıtlıdır.[463]

1527 yılında Sebil-i Bâbu'l-Mahkeme'yi yaptıran Kanuni, Kasım Paşa, Sultan Bereketi, Vadi Yolu ve Silsile Çeşmelerini inşa ettirmiştir.[464] Bunlara ilave olarak Kıble Mescidi ile Sahratullah Mescidi arasına büyük bir havuz yaptırmıştır. Sur dışında inşa edilen büyük bir su deposu da kent sakinlerinin suya erişimini kolaylaştırırken Kudüs'e gelen hacıların ve yolcuların da ihtiyaçlarına cevap vermekteydi.[465]

1585 yılında Kudüs ile Halilürrahman arasındaki havuzlar tamir edilmiştir.[466] Kanuni'nin ardından XVII. yüzyılda Kanâtü's-Sebil tamir edilerek Birketü's-Sebil de onarımdan geçmiştir. 1627'de Mescid-i Aksâ içerisinde Şa'lan Sebili de yenilenmiştir.[467] 1685 yılında Hacı Mustafa oğlu Hacı Abdülkerim Çorbacı tarafından *Çorbacı Sebili* inşa edilmiştir.[468] 1760 yılında Tıyn Çeşmesi[469], II. Abdülhamid döneminde de Babu'l-Halil'de bir çeşme ve sarnıç inşa edilmiştir.[470] Görüldüğü üzere

[459] Hüsrev, *Sefername,* 44.
[460] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 524.
[461] Yılmaz, *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs* 1, 392.
[462] Eroğlu Memiş, "M.1781 Tarihli Keşif Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon)", 726.
[463] Bkz.Yılmaz, *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs* 1, 377-385.
[464] Bkz. Köse, "Osmanlı Kudüs'ünde Mimari Çalışmalar", 37-42.
[465] Eroğlu Memiş, "M.1781 Tarihli Keşif Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon)", 726.
[466] Yılmaz, *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs* 1, 369.
[467] Bkz. Köse, "Osmanlı Kudüs'ünde Mimari Çalışmalar", 37-38.
[468] Eroğlu Memiş, "M.1781 Tarihli Keşif Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon)", 727.
[469] Köse, "Osmanlı Kudüs'ünde Mimari Çalışmalar", 43.
[470] Yılmaz, *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs* 1, 391.

Kanuni döneminde üzerine düşülen su meselesi ondan sonra gelen padişahlar döneminde de gözetilen bir konu olmuştur.

4-Hamamlar

Nâsır hamamların yapısal özelliklerinden veya bulundukları konumlardan bahsetmemiş ancak yağmur sularının hamamlarda da kullanıldığını belirtmiştir.[471] İbn Battûta ve Şiblî ise hamamlardan hiç bahsetmemişlerdir. Ancak Evliya'nın ifade ettiğine göre Kudüs'te 6 hamam bulunmaktadır. Meryem Ana Hamamı, Sultan Hamamı, Şifa Hamamı, Ayn Hamamı, Sahra Hamamı ve Patrik Hamamı zikrettiği hamamlar arasındadır. Onun anlatımından Patrik Hamamı'nın Hıristiyanlara ait olduğu ve genellikle Hıristiyanlar tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Sultan ve Şifa Hamamları, geçmiş zamanlara ait yapılar olmakla birlikte herhangi bir sağlık problemi bulunan hastaların yıkandıktan sonra tedavi olduğu mekânlardır.[472]

[471] Hüsrev, *Sefername*, 43.
[472] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (9/2), 524.

SONUÇ

Evrendeki her şey sürekli bir hareket ve akış hâlindedir. Kâinatın bir cüz'ü olan insan da söz konusu harekete muhataptır. Bugün olduğu gibi geçmişte de insanı herhangi bir sebeple bulunduğu coğrafyanın dışına çıkarabilecek durumlar olagelmiştir. Farklı coğrafyaları merak edip gezmek bilgiye ulaşmakla eşdeğer nitelik taşırken, görüp duyulanların kayıt altına alınması seyahatnâme literatüründen tarihî birer kaynak olarak istifade edilmesini mümkün kılmaktadır. Seyahatnâmeler, şehir tarihi araştırmalarında müracaat edilebilecek zengin içerikli kaynaklar arasındadır.

Dört seyyahın Kudüs hakkındaki izlenimleri değerlendirildiğinde Nâsır-ı Hüsrev, Kudüs anlatısında siyasî, idarî ve tarihle ilgili oldukça sınırlı bilgiler nakletmiş, anlatısının neredeyse yarısında şehrin kapılarını ve Mescid-i Aksâ'yı ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir. Özellikle Kubbetü's-Sahra'dan bahsederken içerisindeki meşhur kayayı merkeze alarak aktarmıştır.

İbn Battûta'nın gözlemleri ise diğer üç seyyahla karşılaştırıldığında en kısa bilgileri ihtiva etmektedir. Zira onun anlatısında siyasî-idarî tarih görünür değildir. Ancak bununla birlikte Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra merkezdedir. Ayrıca o, Kudüs'te karşılaştığı âlimleri de ayrı bir başlık altında zikrederek diğer seyyahlardan ayrılmaktadır.

Evliya Çelebi'nin izlenimleri göz önüne alındığında oldukça ayrıntılı bilgiler aktardığı görülmüştür. Evliya'nın gözünde Osmanlı Devleti'nin merkezine uzak sancaklardan biri olan Kudüs'ün XVII. yüzyıldaki profili, gezdiği bütün şehirler için benimsediği şehir şablonuna uygun biçimde ele alınmıştır. Onun önemli gördüğü yapıları detaylı bir şekilde anlatırken diğerlerini ayrıntıya girmeden muhtasar olarak zikrettiği görülmektedir. Seyyah, diğer şehirlerde takip ettiği yöntem çerçevesinde Kudüs'e yaklaşmış, şehrin tarihini, bölgedeki Osmanlı idarî sistemini ve genel görünümünü aktarmıştır. Bununla birlikte şehrin demografik, sosyo-kültürel ve iktisadî yapısı da Evliya Çelebi'nin zikrettiği alanlar arasındadır. Fakat bahsi geçen alanlar seyyahın çok fazla detay paylaşmadığı konular arasındadır.

Şiblî Nu'mânî diğer seyyahlara kıyasla kronolojik açıdan Kudüs'e en son giden seyyahtır. O da Evliya Çelebi gibi şehrin tarihî arka planına dair bilgiler nakletmekle birlikte kendi ziyaret ettiği dönemdeki durumdan söz etmemiştir. Şiblî de diğer üç

seyyahta alışıldığı üzere Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'yı ve Kubbetü's-Sahra'yı merkeze alan bir anlatımı benimsemiştir.

Seyyahların Kudüs hakkında zikrettiği bilgilerin büyük çoğunluğu, şehrin taşımış olduğu kutsallık vasfı etrafında şekillenmektedir. Nitekim en fazla malumatta bulunan Evliya Çelebi, anlatısının neredeyse yarısında Müslümanların ilk kıblesi olan Mescid-i Aksâ'dan bahsetmektedir. Yüzlerce İslamî eserin yer aldığı Mescid-i Aksâ içerisindeki pek çok ziyaret mekânı, Evliya için önem teşkil etse de Kıble Mescidi ve Kubbetü's-Sahra detaylı bir şekilde tasvir etmekten kendini alamadığı yapılar arasındadır. Seyyahın bu yapılara olan hayranlığı, gittiği muhtelif şehirlerdeki mimarî eserleri betimlerken dahi mukayese yapmak için Mescid-i Aksâ'yı misal getirmeye sevk etmiştir. Evliya'nın bahsi geçen yapıların mimarîsi karşısında hayrete kapılarak tarihî gerçekliğe tezat oluşturabilecek anlatımlara yer verdiği de tespit edilmiştir. Fakat bu tarz hususlar, Kudüs şehriyle ilgili elde edilecek tarihî verilere ulaşmayı engellememektedir.

Evliya Çelebi'nin diğer seyyahlarla kıyaslandığında çok fazla bilgi aktarmış olması yüzyıllar içerisinde inşa edilen eserlerin artmış olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak ondan iki asır sonra Kudüs'e giden Şiblî'nin Evliya kadar aktarımda bulunmadığı görülmüştür. Bu durum, Evliya'nın meraklı kişiliğini ve ifade gücünü yansıtırken dönemin siyasî ortamındaki rahatlıktan da kaynaklanmaktadır. Zira o dönemlerde Kudüs sancağı, herhangi bir yabancı girişiminin veya müdahalesinin söz sahibi olmadığı Müslümanlar tarafından himaye edilen bir beldedir. Oysaki Şiblî'nin gittiği zamanda Kudüs, siyasî açıdan Müslümanların yönetimdeki ağırlığının giderek azaldığı ve yabancı devletlerin müdahalelerinin artışa geçtiği bir dönemi yaşamaktadır.

Sonuç olarak bu çalışmaya dâhil edilen seyyahların Kudüs izlenimleri, birbiriyle karşılaştırıldığında ortak bilgiler ihtiva ettiği görülmüş, ancak Evliya Çelebi'nin malumatlarının daha tafsilatlı olduğu tespit edilmiştir. Seyyahlar, birbirlerinden farklı yüzyıllarda Kudüs'e gitmiş olsalar dahi onların gözünden Kudüs, Mekke-Medine gibi kutsiyet atfedilen ve Müslümanların himayesi altında bulunan mukaddes bir şehir görünümündedir.

KAYNAKÇA

AHMAD, Anis. "Şiblî Nu'mânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/126-129. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

ASLAN, Halide. ALAMLEH, Mohanad. "Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmî Hayat". *Journal of Islamic Research*, 26/3 (2019), 93-99.

AVCI, Casim. "Kudüs (Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/328-329. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

AVCI, Yasemin. *Değişim Sürecinden Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*. Ankara: Phoenix Yayınları, 2004.22

AYAN, Ergin. "Fatımîler, Selçuklular ve Haçlılar Arasında Kudüs". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 2/1 (Haziran 2019), 1-12.

AYDIN, Fuat. "Yahudiler/ Yahudilik Açısından Kudüs". *Eskiyeni Dergisi*, 37 (2018), 109-125.

AYKUT, A.Said. "İbn Battûta". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/361-368. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

AZAMAT, Nihat. "Nâsır-ı Hüsrev". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/395-397. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

BAYKARA, Tuncer. *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

BİLGE, Mustafa L. "Halîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/305-309. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

BOZKURT, Nebi. "Kubbetü's-sahre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/304-308. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

BOZKURT, Nebi. "Mescid-i Aksâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/268-271. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

BUHÂRÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*. Riyad: Dârüsselâm, 1999.

COHEN, Amnon. *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

CRUCİS, Ricoldus de Monte. *Doğu Seyahatnâmesi Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*. çev. Ahmet Deniz Altunbaş. İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.

ÇAĞRICI, Mustafa. "Seyahat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/7-9. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

ÇAĞRICI, Mustafa. "İslam Kültüründe Seyahat". *Din ve Hayat Dergisi*, 2 (2009), 4-9.

ÇAKAR, Enver. "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1 (2003), 351-374.

ÇAKMAK, Abdullah. *19. Yüzyıl Başlarında Kudüs*. Ankara: İlem Yayınları, 2020.

ÇAKMAK, Abdullah. "Osmanlı Yönetim Merkezi'nin Kudüs Vakıfları Gündemi (1798-1841). *Journal of İslamicjerusalem Studies*, 19/1, 2019, 47-64.

ÇAKMAK, Abdullah. "Kudüs Haseki Sultan İmaretinin Müslümanlara Yönelik Hizmetleri". *Kudüs Din Toplum Siyaset*. ed. Ahmet Türkan. 243-271. İstanbul: GRTC Küresel Araştırma Düşünce Merkezi, 2020.

ÇELEBİ, Evliyâ. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Haz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2011, 9. Kitap, 2. Cilt.

ÇELEBİ, Evliyâ. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Haz. Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2011, 1.Cilt, 1.Kitap.

ÇELEBİ, Evliyâ. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Haz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, 10.Kitap, 1.Cilt.

ÇELEBİ, Evliyâ. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Haz. Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2011, 3.Cilt, 1.Kitap.

ÇELEBİ, Evliyâ. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Haz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, 7.Kitap, 1.Cilt.

ÇELEBİ, Evliyâ. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Haz. Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2011, 2.Cilt, 1.Kitap.

ÇELEBİ, Evliyâ. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Haz. Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2010, 4.Kitap, 1.Cilt.

ÇELEBİ, Evliyâ. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Haz. Seyit Ali Kahraman. Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2003, 1.Cilt, 2.Kitap.

DANKOFF, Robert. *Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*. çev. Müfit Güntay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

DEMİRKENT, Işın. "Kudüs (Haçlılar Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/329-332. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

DEVELİ, Hayati. *Evliya Çelebi'nin İzinde*. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2013.

DEVELLİOĞLU, Ferit. *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitapevi, 2013.

DOLU, Alaattin- ÇAKMAK, Abdullah. *Bir Âlimin Gözünden Kudüs Vakıfları*. Ankara: Son Çağ Yayıncılık, 2020.

DOLU, Alaattin. "18. Yüzyılda Kudüs'te Kitap Sahipliği". *Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmi Hayat ve Eğitim Uluslarası Sempozyum Bildirileri*. ed. Zekeriya Kurşun v.dğr. 49-80. İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019.

EBÛ DÂVUD. *Sünen-ü Ebî Dâvud*. thk. Muhammed Abdülazîz el-Halidî. Beyrut: Daru'l Kütübi'l- İlmiyye, 2013.

EL-ASELÎ, Kâmil Cemîl. "Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/334-338. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

ERSÖZ, Şeyda Nur. "Müslüman Seyyahların Gözünden Kudüs ve Mescid-i Aksâ". *T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı, Selam Şehri Kudüs*. 155-166. Ankara: Önka Matbaacılık, 2022.

EROĞLU, MEMİŞ Şerife. “Halilürrahman Vakfı’nın 18. Yüzyıl Başında Mali Durumu”. *Tarih Dergisi*, 72/2 (2020), 77-114.

EROĞLU MEMİŞ, Şerife. “Osmanlı Kudüs’üne Ait H.1195/ M.1781 Tarihli Keşif Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon)”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/3 (2019), 720-752.

ERUL, Bünyamin. *Kudüs ve Aksâ*. Ankara: Diyanet İşleri Baaşkanlığı Yayınları, 2020.

ET-TABERÎ, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Târihu’t-Taberî*. çev. Cemalettin Saylık. 5 Cilt. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

FAROQHİ, Suraiya. *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?* çev. Zeynep Altok. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

GEMİCİ, Nurettin. “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nin Kaynak Eser Olarak Kullanımında Karşılaşılan Güçlükler ve Çözüm Önerileri”. *Dinî ve Felsefî Metinler Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama Sempozyumu Bildiri Kitabı*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 1/363-397. İstanbul: Ege Basım, 2012.

GEMİCİ, Nurettin. “Evliya Çelebi Medine’de”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2011), 55-65.

GÜL, Muammer. “İslam Sanatının İlk Şaheseri Kubbetü’s-Sahra: Tarihi Arka Planı, Tasviri, Restorasyonları ve Kitabeleri”. *ERDEM*, 14/41, 80-97.

GÜNEŞ, Hasan Hüseyin. *Kudüs Meğâribe Mahallesi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017.

GÜNEŞ, Hasan Hüseyin. “Osmanlı Kudüs’ünde Vakıflar ve Şehir Hayatına Tesirleri”. *İnsan Tarih ve Şehir*. ed. Musa Kazım Arıcan. 123-132. Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği yayınları, 2020.

GÜNGÖR, Muhammed. “Hıristiyanlıkta Kudüs’ün Kutsallaşma Süreci”. *Amasya İlahiyat Dergisi*, 14 (Haziran 2020), 141-170.

HARMAN, Ömer Faruk. “İslamiyet ve Kudüs”. *Milel ve Nihal Dergisi*, 16/1 (2019), 10-30.

HARMAN, Ömer Faruk. “Kudüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

HASANOĞLU, Eldar. “Kudüs Hakkında Genel Bilgiler”. *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*. ed. Osman Aydınlı. 9-57. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2020.

HASANOĞLU, Eldar. “İslam’da Kudüs ve Önemi”. *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*. ed. Osman Aydınlı. 163-171. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2020.

HIZLI, Mefail. “Kudüs’te İlmî Hayat ve Vakıf Geleneği”. *T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı, Selam Şehri Kudüs*. 105-120. Ankara: Önka Matbaacılık, 2022.

İBN BATTÛTA, Ebû Abdullah Muhammed. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. çev. Said Aykut. 2 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.

İBNÜ’L ESÎR, Ebü’l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed. *El-Kâmil fi’t-Târîh (İslam Tarihi)*. çev. Ahmet Ağırakça. 11 Cilt. İstanbul, Bahar Yayınları, 1991.

İBN MÂCE. *Sünen-ü İbn Mâce*. thk. Ahmed Şemseddîn. Beyrut: Daru’l Kütübi’l-İlmiyye, 2013.

İLGÜREL, Mücteba. “Evliya Çelebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/529-533. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

İZ, Fahir. “Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi”. *Belleten*, 53 (1989), 710-733.

KASMO, Ruba. “16.Yüzyılda Kudüs’te Osmanlı Kentsel Müdahaleleri”. *Kudüs Tarih, Şehir, Toplum* ed. Yunus Çolak-Latif Karagöz. 169-188. İstanbul: İlem Yayınları, 2019.

KELEŞ, Nevzat. “Ortaçağ İslam Dünyasında İlmî Seyahatler”. *Tarih Dergisi*, 73 (2021), 1-23.

KILIÇ, Sami- SATIŞ. İhsan "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları". *History Studies*, 3/3 (2011), 226-244.

KOÇYİĞİT, Hikmet. "Yeryüzünde Seyahat Etmenin Kur'an'i Boyutu". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (Erzurum 2011), 126-144.

KÖSE, Feyza Betül. "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari ve Sosyal Yapı". *BELGÜ*, 1 (Mayıs 2015), 161-199.

KÖSE, Feyza Betül. "Osmanlı Döneminde Beytülmakdis'te Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri". *Journal of Islamicjerusalem Studies*, 17/1 (2017), 21-36.

KÖSE, Feyza Betül. "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde Mimari Çalışmaları". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29 (2017), 27-47.

KURŞUN, Zekeriya. haz. v.dğr. *Osmanlı Filistin'i Yer İsimleri Kılavuzu ve Atlası (1516-1517)*. İstanbul: Seçil Ofset Matbaacılık,2020.

KÜÇÜK, Abdurrahman. "Beytülahm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/86-88. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat. *Tarih Araştırmalarında Usûl*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990.

MAUNDRELL, Henry. *Geçmiş Zaman İçerisinde Hıristiyan Bir Seyyahın Gözüyle Kudüs ve Çevresi-1697*. çev. Yusuf Yazar. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020.

MONTEFİORE, Simon Sebag. *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*. çev. Cem Demirkan. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2016.

NÂSIR-I HÜSREV. *Sefernâme*. çev. Abdülvehap Tarzi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1950.

NUMANİ, Şibli. *Anadolu- Suriye- Mısır Seyahatnamesi*. çev. Yusuf Karaca. İstanbul: Risale Yayınları, 2002.

ÖKSÜZ, Mustafa. *"XVI. Yüzyıl Kudüs'ünde Yahudi Mabetleri ve Osmanlı Devleti"*. İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi, 1 (2018), 9-32.

ÖKSÜZ, Mustafa. "Osmanlı Kudüs'ünde İlmiye Sınıfına Bir Bakış". *Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs*. ed. Osman Aydınlı. 6-19. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2020.

ÖZ, Mustafa. "Meşhed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/363-365. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

POLAT, İbrahim Ethem. *Evliya Çelebi'nin İzinde Kudüs Seyahatnamesi*. Ankara: BENGÜ Yayınları, 2011.

PROCHÁZKA-EİSL, Gisela. "Evliyâ Çelebi ve Kutsal Yerler". *Çağının Sıradışı Yazarı: Evliyâ Çelebi*. ed. Nuran Tezcan. 347-363. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.

SCHEFER, Ch. *Bertrandon De La Broquiére'in Denizaşırı Seyahati*. çev. İlhan Arda. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.

SEÇKİNER, M. Hicabi. "Seyahat Özgürlüğünün Anlamlandırılması Bağlamında Seyahat Kavramının Kur'an-ı Kerîm Perspektifinden Analizi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/42 (2020), 511-538.

SİNGER, Amy. *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*. çev. Dilek Şendil. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.

SİNGER, Amy. *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*. çev. Sema Bulutsuz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

STEIH, Abdalqader. "Osmanlı Devleti ve 18. Yüzyılda Kudüs Şehrine Ders Vermek için Gelen Âlimler". *Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmi Hayat ve Eğitim Uluslarası Sempozyum Bildirileri*. ed. Zekeriya Kurşun v.dğr. 11-24. İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019.

ŞİRİN, İbrahim. "Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu". *Yabancı Seyahatnâmelerde Türkiye*. ed. M. Çağatay Özdemir. Yunus Emre Tekinsoy. 9-19. Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 2016.

ŞİŞMAN, Nazife. “Hacılar- Seyyahlar- Turistler”. *Din ve Hayat Dergisi*, 3 (2007), 33-36.

TARIM ERTUĞ, Zeynep. “İmaret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/219-220. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

TAŞPINAR, İsmail. “Yahudilik ve Hıristiyanlık’ta Kudüs”. *Kudüs Tarih, Şehir, Toplum*. ed. Yunus Çolak-Latif Karagöz. 1-16. İstanbul: İlem Yayınları, 2019.

TEZCAN, Nuran. “Seyahatnâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/16-19. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

TOUATİ, Houari. *Ortaçağda İslam ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. çev. Ali Berktay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

TOMAR, Cengiz. “Kudüs (Memlükler Dönemi)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/332-334. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

TURAN, Namık Sinan. “Osmanlı Toplumu’nun 17. Yüzyılını Seyahatnâmenin Sayfalarında Aramak”. *Evrensel Kültür* Dergisi, 269 (2014), 46-51.

TÜRKAN, Ahmet (ed.) *Kudüs Din Toplum Siyaset*. İstanbul: GRTC Küresel Araştırma Düşünce Merkezi, 2020, 19-26.

TÜTÜNCÜ, Mehmet. “Kudüs ve Sultan I. Süleyman”. *Düşünce Tarih Dergisi*, 2/23 (2016), 40-49.

UÇAR, Mustafa- YÜKSEL, Ayhan. “İslam’da Seyahat”. *International Symposium on Innovative Approaches in Scientific Studies*, 3 (2018), 467-471.

ÜÇEL AYBET, Gülgün. *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

YAZICI, Hüseyin. “Seyahatnâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/9-11. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

YILMAZ, Ömer Faruk. (ed.). *Vesika ve Fotoğraflarla Osmanlı Devrinde Kudüs* 1. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2009.

YILMAZ, Özgür. “Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnâmeler: Örnek Çalışmalar, Yöntem ve Yaklaşımlar”. *Yabancı Seyahatnâmelerde Türkiye*. ed. M. Çağatay Özdemir. Yunus Emre Tekinsoy. 22-41. Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 2016.

YILMAZ, Özgür. “Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnâmelerin Kaynak Değeri”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2 (2013), 587-614.

ZE’EVİ, Dror. *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*. çev. Serpil Çağlayan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

https://www.tarihselbilgi.com/murtezika/ (Erişim Tarihi: 18.03.2023)

Tezler

EROĞLU MEMİŞ, Şerife. *Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs 1703-1831*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2016.

ERDOĞAN, Emine. *XVI. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus ve Etnik Yapı*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.

ÇİFTÇİ, Hilal. *XVII. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Çevresinde Gayrimüslim Nüfus*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

TAŞAR, Emin Selçuk. *Tahrir, Tasnif ve Tavsif: Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Şehir ve Mimari*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

ÖZTÜRK, Nagihan. *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Yahudiler ve Yahudilik*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

USLU, Özge. *1144 Numaralı Kudüs-i Şerif Surre Defteri (M. 1620- 1621/ H. 1030) (Transkripsiyon- Değerlendirme)*. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.